

משפחת הירשנזון ובשורת ההשכלה והמודרנה בירושלים

בדיונים אקדמיים ופובליציסטיים בשאלת מעמד ההלכה במדינת ישראל מוזכר יותר ויותר שמו של רב והוגה דעות תורני, הרב חיים הירשנזון, וכתביו התורניים המקוריים זוכים לעיון מחודש בשל נועזותם הביקורתית והרלוונטיות לבעיות ההווה. הרב חיים הירשנזון (1857-1935) נולד בצפת להורים יוצאי ליטא מבני עדת הפרושים, הרב יעקב מרדכי הירשנזון ואשתו שרה ביילה. למרות עיגונו בעולם הרבני הישן התמודד חיים הירשנזון בהעזה רבה עם שאלות היסוד של ההלכה היהודית בעידן המודרני. בשל דעותיו ועמדותיו יוצאות הדופן ביישוב הישן הירושלמי ובגלל שיתוף הפעולה שלו עם חוגים משכיליים לאומיים וחילוניים, הוא הוחרם בשנת 1887 על ידי קנאי ירושלים ונאלץ לרדת מן הארץ. לאחר נדודים הגיע לארצות-הברית בסוף שנת 1903, וכיהן שם כרב אורתודוקסי עד לפטירתו בשנת 1935.

יצירתו ההגותית התורנית והספרותית, שבה החל בגיל שבע-עשרה, מקיפה תחומים רבים: חקר השפה העברית ושימושה בעל-פה ובכתב, חקר המקרא ובעיות ביקורת המקרא, התורה שבעל-פה, מקורותיה ודרכי לימודה, ההלכה האגדה והקבלה וכן שיטות חינוך והוראה. בשנותיו בארצות-הברית הרבה לעסוק בשאלת האתגרים שמציבה המודרנה בפני היהדות. בעקבות התהליכים ההיסטוריים והשינויים החברתיים המהירים חש הירשנזון בקרע שעלול להיווצר בין המציאות החדשה לאורחות החיים של בני העם היהודי ובין המציאות החדשה לבין הנטייה של המסורת היהודית וההלכה לשמרנות. הוא סבר כי אין הכרח שייוצר קרע כזה, ושניתן למצוא תשובות הלכתיות גם על השאלות

החדשות שנוצרו עקב המציאות המודרנית. יתר על כן, הוא העריך כי 'סכנה צפויה לרוח ישראל סבא אם לא נתחכם להקדים למצוא דרך להתאים את החיים והדת על-פי יסודי התורה'.¹ לכן ביקש להכין כלים רעיוניים והלכתיים חדשים, וכדבריו: 'אין אנו רשאים לעכב את זרם החיים, רק עלינו להרחיב את התורה לפי זרם החיים, ולהביט מרחוק על הגולד ועל הבאות... ורבים מרבני זמננו לא הבינו את זאת ויחפצו לעצור בעד מרץ החיים'.² הירשנזון התנגד לפסיקה מחמירה וסבר כי 'כוח ההיתר עדיף'; אי לכך התנגד לרבים מרבני דורו שהכלל 'חדש אסור מן התורה' היה גר לרגליהם ולפסיקתם ההלכתית. לדעתו רב האוסר את מה שניתן להתיר מוציא שם רע על תורת ישראל וגם עובר על האיסור של 'בל תוסיף'. על מנת להתמודד עם האתגרים החדשים בעידן המודרני הקדיש הירשנזון מקום רב לעיון בתורת המידות ובהיגיון המוסרי בהלכה ולרעיון השוויון על פי התורה. לא ייפלא אפוא כי היה ליברלי מאוד בכל הקשור למעמדה של האישה, התנגד לגדרי מוסר מופרזים, תמך בהענקת זכות בחירה והיבחרות לנשים, והתיר להן ללמוד וללמד תורה. הוא היה רגיל לומר כי 'בנות ישראל נאות הן אלא שעניות דעתנו מנוולתן'.³ יחסו החיובי של הירשנזון אל הקדמה המחקרית והמדעית בא לידי ביטוי בתשובה גועזת ביותר בשאלת גיתוחי מתים. הוא קבע כי גיתוח שלאחר המוות הוא צורך של החיים, ועל כן אין חל עליו האיסור של 'ניווול המת'. תשובה הלכתית זו מבוססת על הבנת צורכי החיים מזה ועל הגדרת עקרונות המוסר של ההלכה מזה.⁴

הירשנזון, שהיה מראשוני תנועת 'המזרחי', האמין בכל לבו כי תפקידה של זו לשמור על צביונה היהודי-הדתי של המדינה היהודית לכשתקום. בתנועה הציונית ראה מכשיר למימוש רעיון גאולת עם ישראל בדרך הטבע. הוא טען כי ניתן לקיים מדינה יהודית דמוקרטית על פי ההלכה; וכדבריו: 'וכל עבודתי להראות את האפשרות... מפני שאני חושב גדול הנחיצות בזה... ולמען לא יהיה השטן והחילוניים, אפילו אם הם ציוניים, מונים אותנו לאמר שאי אפשר ליסד ממשלה וממלכה בזמנינו על-פי התורה...'.⁵ שנים רבות בטרם הוקמה מדינת ישראל עסק בחיבוריו ההלכתיים והרעיוניים בשאלת מעמדה של ההלכה במדינה היהודית המודרנית ובבירור היחס שבין הסמכות ההלכתית ההטרונומית לבין הצורך לחפש פתרונות הלכתיים חדשים לנושאים שהזמן גרמם במסגרת פסיקה אוטונומית.

אליעזר שביד, שחקר את הגותו של הירשנזון, טען שתקופת חייו באמריקה הייתה התקופה המכרעת בהתגבשות הגותו, וכי יש לייחס זאת לעצם החיים במדינה הדמוקרטית הזאת. וכך כתב עליו בהקדמה לספרו 'דימוקראטיה והלכה':

תהיה זו טעות אם נתעלם מן ההשפעה החיובית המכרעת, והמודעת היטב, שהיתה לאמריקה בעיצוב השקפת עולמו. הבותן את כתביו ברגישות ימצא בכל פרק ופרק עדות למכביר להתפעלות ולאהבה שרוחש הרח"ה [הרב חיים הירשנזון] לתרבות הדימוקראטיה של ארה"ב, תרבות המבטאת באופיה של התוקה המדינית ודרכי

1 ח' הירשנזון, התורה והחיים, בעריכת י" כהן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 27.

2 שם, עמ' 36.

3 שם, עמ' 107.

4 א' שביד, דימוקראטיה והלכה: פרקי עיון במשנתו של הרב חיים הירשנזון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 100-103.

5 הירשנזון (לעיל, הערה 1), עמ' 42.

הפעולה של מוסדות המשפט, החקיקה והשלטון, הסובלנות הדתית של החברה האמריקנית, הפלוראליזם התרבותי והאתני, הקידמה המדעית והטכנולוגית והיחס הפתוח כלפי היהודים... לא נפריו אם נאמר שהוא ראה בדימוקראטיה האמריקאנית דוגמה למופת גם כשמדובר בגיבושה של המדינה היהודית התורנית. ביתר דיוק: הוא מצא שהדימוקראטיה האמריקנית קמה על יסודות מקראיים, יסודות של חברת-ברית, ועל כן יכול הוגה דעות ואיש הלכה יהודי ללמוד ממנה הרבה בבואו לפתח את רעיון הברית המקראי כדי יצירת תשתית למדינה יהודית תורנית מודרנית. אף זאת: רוחב הדעת והסובלנות איפיינו את הרח"ה מתחילת דרכו. כך חונך בבית אביו. אבל דומה כי באמריקה מצא את האווירה החברתית המאפשרת להתחזק בהשקפות הללו, לפתחן ולהפיצן ולזכות לאותה מידה של פתיחות והבנה בקרב סביבתו היהודית-דתית. וספק אומנם אם יכול היה ליצור באותה אווירה של כבוד והבנה אילו ישב בקרב הציבור הדתי האדוק בארץ-ישראל... בארה"ב מצא את המסגרת המאפשרת לפתח את ההשקפות שאליהן הגיע בהשפעת החינוך התורני-לאומי בבית אביו.⁶

שרה ביילה,
אשת הרב יעקב
מרדכי הירשזון
(באדיבות שרה אריקין,
נדרה)

מטרתו של מאמר זה לתאר ולנתח את המאפיינים שייחדו את בית גדולם של הוריו של חיים הירשזון ואת מסורת משפחתם בליטא; לעמוד על השקפת עולמם המיוחדת, החל מדרכי חינוך הבנים והבנות ועד יחסם להשכלה ולפרודוקטיוויזציה; ולבדוק מה אירע לתפיסתם ולהשקפת עולמם במציאות ההיסטורית, וכיצד פעלו במסגרת החברה המסורתית בירושלים בתקופה שבה התנהל כבר מאבק על דמותו של היישוב בין המשמרים לבין המחדשים.

אבקש לתאר את המאבק של המשפחה ושל הרב חיים הירשזון לשינוי פני העיר מבחינה חברתית ותרבותית, לעמוד על חלקם בקידום שיטות לימוד חדשניות וביקורתיות, ולבדוק את יחסם ללאומיות היהודית, למודרנה ולמעמד האישה ואת תרומתם הכוללת לשינויים שהתחוללו בירושלים בטרם גלו ממנה כשהם במלוא אונם.

השורשים המשפחתיים בליטא

על מנת להתחקות אחר מכלול מקורות חינוכו והגותו של הרב חיים הירשזון, מן הראוי להפליג לפחות שני דורות אחורה, אל תקופת ילדותם של אביו, יעקב מרדכי, ואמו, שרה ביילה. אנסה לעמוד על אופייה של

המשפחה, על ההשפעות הרוחניות שספגו ההורים מתוככי המשפחה וגם מן החוץ, ואשר עיצבו את תפיסת עולמם, ואבחן כיצד עברה המורשת הרוחנית הזאת גם אל בנם הצעיר, חיים. בתו של הרב חיים הירשזון, נחמה אדלרבלום, השתיתה בספרה האוטוביוגרפי את ציר קיומה של

המשפחה על סבתה, שרה ביילה (1819-1905), ולא על סבה, ר' יעקב מרדכי הירשנזון (1822-1889).⁷ הדבר אומר דרשני, בעיקר משום שמדובר באישה בחברה מסורתית שמרנית, שבה לא היה לאישה כל מעמד עצמאי, ושכללי ההתנהגות הנורמטיביים אפשרו לה לפעול רק לצדו של בעלה, בתור 'עוזר כנגדו', כמפרנסת או כמחנכת של הילדים. ייתכן שהכותבת ביקשה להעיד בכך כי ייחוסה המשפחתי של שרה ביילה היה עדיף על ייחוסו של בעלה, יעקב מרדכי, ואשר על כן שורשיה הרוחניים של המשפחה מקורם בה דווקא.

אמנם כבר היו דברים מעולם שמשפחת האישה הייתה חשובה מזו של האיש, והיא הטביעה את תותמה על הקן המשפחתי. למשל גברים שהשתדכו לנשים ממשפחות יהודיות בעלות ייחוס ועושר במזרח אירופה אימצו לעתים את שם משפחת האישה. במקרה שלפנינו שם המשפחה, הירשנזון, מבוסס דווקא על שמו הפרטי של אביו של יעקב מרדכי, ר' צבי הירש. אך נראה ששרה ביילה הייתה הדמות הדומיננטית במשפחה, בעלת יזמה ועסקנית שפעילותה הייתה יוצאת דופן בנוף החברתי והתרבותי של ירושלים בזמנה אפילו בהשוואה לפעילותם של גברים. אשר לייחוסה המשפחתי, היא הייתה נכדתו של בעל 'סדר הדורות', ר' יחיאל בן ר' שלמה הילפרין (1660-1746), שהיה אב בית הדין של מינסק וראש הישיבה בה – ייחוס שראוי ומכובד להיתלות בו. על רקע דמות מופת זו של אמו נקל להבין את יחסו האוהד והליברלי של חיים הירשנזון למעמד האישה בחברה היהודית המסורתית.⁸

בעניינים אחרים בגישתו של הירשנזון – כמו ההתרחקות מפלפול, הנטייה לבסס את הלימוד על סדר ושיטתיות, הגישה המדעית, החקירה וההתבססות על כתבי יד ועל מקורות ראשוניים – ניכרת השפעה של הסב רבא מצד האם, ר' יחיאל בן ר' שלמה הילפרין. הילפרין התנגד לשיטת הפלפול, הבאה על חשבון לימוד שיטתי מסודר של התלמוד. בצד רכישת בקיאות בספרות התלמודית הוא עסק במחקר כרונוגרפי היסטורי וקבע את סדר הדורות החל מבריאת העולם ועד ימיו. הוא טען כי קביעה נכונה של סדר הדורות של תנאים ואמוראים נחוצה לשם קביעה נכונה של פסקי הלכה – על פי ההלכה אין תלמיד יכול לחלוק על רבו, אי לכך הידיעה מי קדם למי, מיהו הרב ומיהו התלמיד, יכולה לסייע בקביעת ההלכה. באמצעות ציון זמנם של התנאים והאמוראים בספרו 'סדר הדורות' יצר הילפרין סוג חדש של מחקר, שחייב מכאן ולהבא את כל מי שעסק בספרות התלמודית. מלבד קביעת הכרונולוגיה כינס הילפרין ב'סדר הדורות' מחקרים ביבליוגרפיים ורשימה של הספרים העבריים שנדפסו עד זמנו ושל מתבריהם. כמו כן חיבר מעין קונקורדנצייה של שמות ופעלים בתנ"ך ובתלמוד. המודעות של משפחת הירשנזון לקשר הגנאולוגי שלה דווקא אל בעל 'סדר הדורות' מעידה על מחויבות נמשכת למורשת הרוחנית שהותיר אחריו.

7 N. Adlerblum, *Memoirs of Childhood: Sara Bayla and her Times*, North Vale 1999, pp. 346–392. ד"ר נחמה אדלרבלום כתבה את זיכרונותיה לאחר פטירת אביה בשנת 1935. זיכרונות אלה לא התבססו על מקורות היסטוריים אמין, ובכמה מקומות יש סתירות בין דבריה לבין מקורות היסטוריים בני התקופה. זיכרונות אלה נדפסו פעם שנייה בשנת 1999.

8 לא לחינם זכו בנות משפחת הירשנזון לתשומת לבן של חוקרות פמיניסטיות. ראו: מ' שילה, נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, ירושלים תשס"ב, עמ' 25, 35, 151, 173.

מקור השפעה אחר על משפחת הירשנזון היה ביתם של ר' שאול לויין מקרלין ומשה יצחק בנו - משפחה מיוחסת ורבת פעלים בליטא של ראשית המאה התשע-עשרה שאביה של שרה ביילה, ר' יהודה לייב, היה נאמן הכספים שלה ובן בית אצלה. ר' שאול לויין (1775-1834) היה אחד הסוחרים הגדולים ברוסיה. בעקבות השתלטות החסידיים על פינסק הסתכסך שאול לויין, שהיה מתנגד תקיף לחסידיים, עם מנהיגי הקהל, עזב את פינסק וייסד קהילה עצמאית בקרלין (1793). בכך הביא להיפרדות קהילת קרלין מזו של פינסק ולהפיכתן לשתי קהילות נפרדות, למרות שכנותן הגאוגרפית. בזכות עושרו המופלג ומעמדו החברתי הפכה קרלין למרכז חשוב של המתנגדים בליטא. אולם בשנת 1810 חזרו החסידיים והתיישבו גם בקרלין המתנגדית, ולויין ובני חוגו נאלצו להשלים עם המצב. עם זאת כדי לחזק את מעמד המתנגדים בעיר, הקים לויין בקרלין בית מדרש גדול, שהיה למרכז לימוד תורה על פי מסורת הלימוד הליטאי. בראש בית המדרש העמיד את חתנו, ר' יעקב מאיר פדואה מבריסק.⁹ על פי המסורת המשפחתית נולד יעקב מרדכי הירשנזון בבית חסידי מובהק, והאדמו"ר ר' אהרון מקרלין השני היה דודו. המסורת המשפחתית מוסיפה ומספרת כי יעקב מרדכי התייתם בילדותו, בטרם מלאו לו תשע שנים, ואז אומץ על ידי משפחת לויין העשירה.¹⁰ לא ברור באיזו צורה ובאיזו תנאים החזיקה בו משפחת לויין - האם היה בבית יתומים או שמא אומץ על ידי המשפחה, שראתה בוודאי בהעברת ילד ממחנה החסידיים אל המתנגדים גם משום 'הצלת נפשות'. על כל פנים בבית זה נוצר הקשר בין יעקב מרדכי לבין מי שהייתה לימים לאשתו. נראה שכבר כילד עשה יעקב מרדכי רושם טוב על הסובבים אותו, שכן כבר בהיותו בן תשע שידך אותו יהודה לייב, איש הכספים של לויין, לבתו, שהייתה אז בת שתים-עשרה. שני הילדים גדלו אפוא בחסותה של משפחת ר' שאול לויין קרלינר; שם ספגו את אוירת הלמדנות מחד גיסא ואת יחס הפתיחות לעולם הגדול מאידך גיסא.

משכגרו מעט ונישאו המשיכו הווג צעיר להיות בחסותה של בתו הבכירה של לויין, חיה ר' שאול'ס.¹¹ חיה זו הייתה אישיות פעלתנית, קשורה בטבורה אל עולם העסקים והעסקנות של המשפחה, ולמרות היותה אישה בחברה האורתודוקסית, הייתה מעורבת בניהול האחווה ועסקי המשפחה המסועפים. סביר מאוד שחיה לויין-לוריא (1791-1873), שבחסותה גדלה והתפתחה שרה ביילה הצעירה, הייתה לה לדמות מופת.

גם לאחר פטירתו של שאול לויין המשיכה המשפחה בעסקיה הענפים: היא ניהלה אחוזות חקלאיות, עסקה בחכירות ובמסחר בין-לאומי כסחר המלח של רוסיה, ייצאה עצים דרך נמלי הים הבלטי בקניגסברג ובדנציג, והקימה תעשייה זעירה באחוזותיה. לבני המשפחה היה מגע הדוק עם האצולה הרוסית, הם דיברו שפות זרות, כפולנית ורוסית, ובתוקף קשריה הענפים הייתה המשפחה פעילה בהנהגת יהדות רוסיה בראשית המאה התשע-עשרה. ועם כל זאת שמרה המשפחה באדיקות על קיום תורה ומצוות וטיפחה למדנות תורנית מופלגת. הדגם הזה של משפחה שהצליחה למזג את

9 מ' נדב, ספר פינסק, א, 1: תולדות קהילת פינסק-קארלין 1506-1880, תל-אביב תשל"ג, עמ' 205-215.

10 פ' גרייבסקי, בנות ציון וירושלים, ד, ירושלים תרפ"ט [מהדורת צילום, ירושלים תש"ס, עמ' 270-273].

11 שם.

היהדות עם הוויית העולם הגדול עמד לנגד עיניהם של יעקב מרדכי וזוגתו שרה ביילה. ויש לשוב ולהדגיש כי בני הזוג הירשנזון היו בחסות המשפחה הזאת מאז עמדו על דעתם, והם ספגו אל קרבם את המציאות הראלית שבה השתלבו לימוד תורה ופתיחות למודרנה, למדעים ולעסקים.

לא רק את השילוב הזה אלא גם את הדגם המשפחתי שבו נטלה האישה חלק דומיננטי בעסקים אימצה משפחת הירשנזון הצעירה. אף שהתנאים אפשרו ליעקב מרדכי להשתלב בעולם העסקים, אילו אך רצה בכך, הוא העדיף את עולמה של תורה, והיה אברך בשיבה שהקים שאל לויין בקרלין. כאמור בראש הישיבה העמיד לויין את חתנו, יעקב מאיר פדואה מבריסק,¹² וזה היה אביו הרוחני של יעקב מרדכי. לימים, כאשר הקים ישיבה בארץ-ישראל, ניסה יעקב מרדכי ליישם בה את דרך הלימוד שספג בצעירותו בישיבה שבקרלין.

הרב פדואה, כמו הסב רבא של שרה ביילה, היה אישיות פתוחה ללמדנות באורח מחקרי. הוא חיב סדר ושיטתיות בלימוד, ושם דגש על בקיאות כהכשרה בסיסית מוקדמת על מנת להגיע לפסיקה נכונה. הוא המשיך ביישום האוריינטציה הזאת בשנות החמישים של המאה התשע-עשרה, כאשר כיהן כרבה של בריסק והקים בה תלמוד תורה. הוא הקפיד שכל קבוצת גיל תלמד בנפרד; לשם כך בנה חצר מפוארת ובה עשרים וחמישה חדרים, בכל חדר מורה מיוחד, ומעל כולם – ראש הישיבה, הלומד עם כל קבוצה על פי רמתה ויכולת תלמידיה. פדואה עסק גם בחקר המקורות ההלכתיים. כל הביוגרפים שלו מזכירים כי הכלל ההלכתי של 'כוח ההיתר עדיף' היה נר לרגליו, וכי נהג להקל ולא להחמיר בפסיקותיו ההלכתיות. כך לדוגמה הקל בעניין התרת עגונות, והתיר מאכל קטניות בפסח בתקופה של מחסור.¹³

מפתיע לגלות שלהשכלה המתונה בליטא הייתה השפעה בחצרה של משפחת לויין. באחרית ימיו, בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה, פרש שאול לויין את חסותו על מי שהיה אחד המשכילים הראשונים ברוסיה, ר' יצחק בער לוינזון (ריב"ל).¹⁴ נראה שהחסות המוחשית והמוסרית הזאת קירבה את כל המסתופפים בצל קורתה של משפחת לויין מקרלין, ובכלל זה את יעקב מרדכי הירשנזון, אל ריב"ל ואל השקפותיו. מהרב פדואה קלט יעקב מרדכי את העיקרון כי יש לשאוף לחידוש ולשינוי של דרכי ההוראה בתלמודי התורה ואף את הכלל ש'כוח ההיתר עדיף', ומריב"ל קלט את הרעיונות שיש לפרוץ לתחומי לימוד ועיון חדשים בבית המדרש, ושאינן להסתפק במסגרת המצומצמת של ד' אמות של הלכה.¹⁵ חובה לדוגמה לעסוק בלימוד ספרי המקרא כסדרם, בלימוד

12 המגיד, "א באלול תר"ך. ר' יעקב מאיר פדואה כיהן במשרה זו עד שנת ת"ר (1840), ואז נקרא לכהן כרבה של בריסק.

13 דובער ב"ר יעקב קעסטין, כפי במסותרים, ורשה תרכ"ב [ללא מספור]. גם במשפחתו של הרב פדואה (שהיה נצר לאחת המשפחות היהודיות החשובות ברוסיה, משפחות וואל-קצנלבוין) היו רבנים שהתבלטו גם כחוקרים ואנשי מדע. אבי סבו בשלהי המאה התשע-עשרה, ר' שאול וואל, יליד פדואה, היה רופא שתורה, גדולה ומדע חברו באישיותו. הלה, מספרת האגדה, נבחר להיות מלך ליום אחד בפולין וליטא. ראו: גנד (לעיל, הערה 9), עמ' 247-248, 270-274.

14 על ריב"ל ותנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה ראו בספרו: הדת והחיים, בעריכת ע' אטקס, ירושלים תשנ"ג.

15 "ב לווינזון, תעודה בישראל, וילנה והורודנא תקפ"ח, עמ' 11-15.

הלשון העברית ודקדוקה; חובה ללמוד גם את לשונות העמים ואף את החכמות החיצוניות ואת המדעים שיש בהם תרומה להתפתחות המוסר ולשיפור אורח החיים; וכן חובה ללמוד מלאכה ואומנות כדי לעסוק בפרנסה המכבדת את בעליה. אלמנטים ביוגרפיים אלו השפיעו על תפיסת עולמו של יעקב מרדכי הירשנזון וקבעו את דפוס החשיבה המודרנית והתורנית שלו. מורשת רוחנית זו הנחיל גם לבנו היים.

מגמות חדשות בחברה היהודית בארץ-ישראל

הפרק השני בתולדות משפחת הירשנזון ראשיתו עם עלייתם לארץ-ישראל. בשנת תר"ח (1848) עלו בני הזוג הירשנזון לארץ מן העיר פינסק-קרלין שבליטא והתיישבו בצפת. קודם לעלייתם פקדה את היישוב היהודי בארץ-ישראל שרשרת של משברים. ברעש אדמה שהחריב את הגליל בשנת תקצ"ז (1837) נתקפתו חייהם של למעלה מ־2,000 יהודים, שהיו כשליש מן היישוב היהודי בארץ באותה תקופה. האסון ההמוני גרם זעזוע נפשי קשה ביותר, והביא לחורבן כל התשתית היישובית שנבנתה במסירות אין קץ ובעמל רב בצפת ובטבריה. אירוע טראומטי לא פחות מבחינת היישוב היהודי בארץ היה המשבר המשיחי שהתחולל בעקבות האכזבה מהציפיות לביאת המשיח בשנת ת"ר (1840). המשבר גרם לקיפאון זמני בגידול היישוב היהודי בארץ-ישראל ולתחושה קשה של אבדן דרך.¹⁶

שנים ספורות לאחר מכן החל גל חדש של עולים. המניע העיקרי לעלייה במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה היה שונה באופן מהותי מזה של העלייה במחצית הראשונה של המאה. העלייה במחצית הראשונה של המאה אופיינה בעיקר בציפייה המשיחית לקראת שנת ת"ר, והיא הייתה מגויסת מבחינה אידאולוגית לרעיונות יישוב הארץ ובעיקר לבניין ירושלים כגורמים המקרבים את הגאולה.¹⁷ העלייה במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה הייתה בעיקרה מתוך מניעים דתיים־אישיים; בראש סדר העדיפויות של העולים עמדה הדאגה לשלמותו הרוחנית והדתית של הפרט בתוך חברה מסורתית שבה לימוד התורה הוא ערך עליון, ושמגויסת למטרה הקולקטיבית של הגנה ושמירה על הערכים הישנים של היהדות אל מול ההשכלה והמודרנה.

המאבקים להשגת שוויון זכויות ליהודים באירופה – ההשכלה מחד גיסא והרפורמה בדת היהודית מאידך גיסא – ומעבר לכך הפתיחות לעולם הגדול ולהשפעות התרבותיות נתפסו ביהדות המסורתית כמסוכנים להמשך קיומה של היהדות. הניסיונות לכפות על יהודי מזרח אירופה השכלה כללית כתנאי להענקת שוויון זכויות, ובכלל זה הגזרות שנגזרו ברוסיה בשנות הארבעים על הלבוש היהודי ועל גידול הזקן, ומעל הכול גזרת גיוס החובה של יהודים לצבא הרוסי – כל אלו המחישו את גודל הרעה שעתידה הייתה לצמות לעם היהודי מתהליכי האמנציפציה, ודרבנו חלקים גדולים של הציבור היהודי במזרח אירופה לדחות את ה'ברכה' הכרוכה במציאות החדשה.

A. Morgenstern, 'Messianic Concepts and Settlement in the Land of Israel', J. Cohen (ed.), *Vision and Conflict* 16 in the Holy Land, Jerusalem 1985, pp. 141-162; וכן: א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ-ישראל, ירושלים

תשמ"ה, עמ' 197-215.

17 ראו בספרי (שם), עמ' 38-94.

הסכנה לשלומה ולשלמותה של היהדות המסורתית הייתה גדולה בעיקר לנוכח העובדה שיהודים רבים קידמו בברכה ובהתלהבות את האמנציפציה וראו בה פתח לקידום אישי. היציאה מד' אמות של החברה היהודית וההשתלבות בתרבות האירופית הייתה לדידם משאת נפש ולא תהליך כפוי ובלתי רצוי. ואולם בעיני ההנהגה המסורתית הייתה הנטייה הזאת גל עכור ומאיים, שחובה להתגונן מפניו. בהקשר זה נתפסה ארץ-ישראל בעיני חלקים מהיהדות המסורתית במזרח אירופה לא רק כארץ הקודש, אלא כארץ מקלט המוגנת מההשפעות הזרות, משום היותה מקום נידח מבחינה גאוגרפית שהקדמה פסחה עליו. מעלה גדולה גלווית שמצאו בארץ-ישראל הייתה עצם היותה נתונה תחת שלטון מוסלמי, שהפלה לרעה את היהודים לעומת המוסלמים, ושהיה רחוק מכל מושג של ליברליות ושוויון ומשאפה למודרניזציה ולהשכלה להמונים שאפיינו כמה ממדינות אירופה.

גל העלייה האורתודוקסי לארץ-ישראל שהחל במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היה בעיקרו תגובת-נגד יהודית על ניסיונות השלטונות במדינות אירופה לעצב מחדש את אופי החיים היהודיים על ידי שילובם בחברה הכללית. הנטייה הזאת באה לידי ביטוי באיגרות ובכתבים לכל אורך התקופה, כגון: '...ובפרט אנשים הבאים ממדינת רוסיה אשר שם יתרבו הגזירות לבטל מלמדי תינוקות ושלא ללמוד תורה כראוי. ויצא הפקודה שיתלמדו נערי ישראל כתב ולשון האומות... וזאת הירא את ה' בורה לנפשו עם נפש ילדיו ולהביאם הנה למען הצל אותם מן המצודה הרעה'.¹⁸ בחרוז שנדפס בירושלים בשנת תרל"ג (1873) נשען הממסד הרבני בירושלים על פסק הרמב"ם בהלכות דעות ו' שאם יושב במדינה שמנהיגיה רעים, צריך לצאת משם, אפילו למדבריות, אי לכך ראו אנשי הממסד הרבני בארץ-ישראל מקום מקלט, כמו 'שנאמר "ובהר ציון תהי' פליטה"', וקראו להתנגד להקמת בתי ספר מודרניים בירושלים 'למען להציל זרעם לפני ה' מן כל כאלו מדינות הפרוצות... ואשר בהם הגזירות מן איח[ו]ר נישואין ולימודי תיכוניות'.¹⁹

ברוח דומה תיארו אפוטרופסי היישוב באמסטרדם את המציאות ואת תפקידה של ארץ-ישראל כארץ מקלט: 'כי ראינו בעינינו במדינת רוסיה בבא הפקודה בגזירת המלך רוסיה... הרבה אנשים הבריהו זרעם ממדינתו למדינות אחרות, והרבה אשר נגע יראת ד' בלבכם עזבו את ארץ מולדתם ואת ביתם ואת מחיית פרנסתם וברחו לכאן לארץ הקדושה ובפרט לירושלים עיר הקודש למען הציל זרעם ולהנחילם את דרך התורה ועבודת ה'.'²⁰

האופי האינדיווידואליסטי של העלייה בא לביטוי לא רק במניעיה; הוא ניכר גם באופייה של הסביבה החברתית החדשה שהחלה להתגבש בארץ-ישראל. אך טבעי הוא שהעולים שעלו לארץ ממניעים אישיים-רוחניים ביקשו ליישם את מאווייהם מתוך אוריינטציה פרטיקולרית. הם לא רצו להשתלב במסגרות המוסדיות הקיימות, אלא ביקשו לממש את האינטרסים שלהם במסגרות חברתיות חדשות שיבטאו את ייחודם.

על קרקע המציאות הזאת החל תהליך של פיצול גובר והולך בתוך הכוללים האשכנזיים. בעוד

18 ש' בארון 'הישוב היהודי בירושלים', נ"ה טורטשינר ואחרים (עורכים), ספר קלוזנר, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 306.

19 'ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה', ירושלים, תרל"ג (דף בודד).

20 איגרות הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם, כ"י יד בן-צבי 8001, כרך 11 [חש"ד], דף 364.

שעיקר דאגתו הייתה טובת יוצאי פולין, ושהשתתפו בו חסידים ומתנגדים כאחד, תופעה שלא הייתה אפשרית כלל עשר שנים קודם לכן. לאחר שנים מעטות חל פיצול נוסף בכולל הפרושים על פי ערי מוצא, ובירושלים בלבד נוסדו 'כולל וילנה', 'כולל הורדונה', 'כולל מינסק', 'כולל רייסיין', 'כולל לומז'ה' ו'כולל סלונים'. גם כולל החסידים נתפצל בתקופה זו באותו אופן ל'כולל ווהליין', 'כולל קרליין', 'כולל ז'יטומיר', 'כולל גליציה' וכו'.

לכאורה הייתה בהתפצלות לכוללי משנה ברכה. היא יצרה יחס אינטימי וישיר יותר של הנהגת הכולל לכל פרט ופרט שבו. היחס הושתת על עקרון השייכות, היינו כל מי שהיה שייך לכולל זכה ליחס שווה. באופן מעשי בא הדבר לידי ביטוי בכך שכל בני הכולל למדו בבית המדרש של הכולל. ואולם דא עקא, מוטיווציה להישגים רוחניים כמעט שלא יכלה להיווצר בתנאי לימוד כאלה, שבהם למדו בבית המדרש בני גילים שונים, וגם סדרי לימוד מגובשים לא יכלו להיווצר בתנאים אלה, ודבר זה עצמו גרם לכך שרווחו התופעות של ביטול תורה וחוסר התמדה בלימודים. מלבד זאת גם לא היו מניעים חיצוניים להצטיינות בלימודים, הואיל וכל בני הכולל קיבלו כספי 'חלוקה', ללא התחשבות ביכולת האישית של הלומד וללא התחשבות בהישגיו בלימודים ובגדולתו בתורה. באופן טבעי ירדו ערך הלימוד ורמתו. אם נוסיף על כל אלו את העובדה שהיה זרם מתמיד של עולים, גדולי תורה, שעלו לארץ בגיל מבוגר, ושהם שתפסו את משרות הרבנות והדיינות, נבין מדוע לא הייתה לתלמידי בית המדרש הללו כל מוטיווציה להצטיין בלימודים.²²

מלבד סדרי הלימוד המרושלים שהיו נהוגים בבתי המדרש של הכוללים והשפעתם השלילית על רמת הלימודים, אפיינה את ירושלים בתקופה זאת רוח של קנאות, שמקורה במניע של העולים לברוח מהשפעות המודרנה, מההשכלה הכללית ומהשפעות התנועה הרפורמית. אי לכך חתה התבררה האורתודוקסית בירושלים כל מה שעלול היה להיראות כאילו דבק בו רבב מכל אלו. כל הצעה לקיים במוסדות החינוך סדר, שיטה ומשטר, לימוד חקרני וביקורתי, שביאו לשיפור דרכי הלימוד, נתפסה כמושפעת מתנועת ההשכלה. מי שהעז להעלות רעיונות מעין אלו, אפילו אם נבעו משאיפה ל'שכלל את הקודש', נחשד שהוא מבקש לפתוח את היהדות המסורתית לרוחות המודרנה המגשבות בעולם ולערער בכך את יסודותיה.

המניע לעליית משפחת הירשנזון ופעילותה בארץ-ישראל

על רקע הסביבה החברתית והרוחנית שבה גדלו הזוג הירשנזון קשה להעלות על הדעת שהמניע לעלייתם היה המניע הרווח בתקופה זו, מניע אידאולוגי-אורתודוקסי. הבריחה מפני המודרנה לא רק שלא תאמה כלל את השקפת עולמם, אלא אף הייתה מנוגדת לה. מלבד זה יש לשלול מניע מעין זה ולו אך בשל העובדה שכאשר עלו לארץ לא היו להם ילדים, שעל מגנת להבריחם כביכול אל מקום מבטחים מבחינה רוחנית עלו לארץ-ישראל.

22 ראו: מ' פרידמן, 'ישיבות היישוב הישן בשלהי התקופה העות'מאנית - מוסדות או בתי אולפנא', ע' אטקס וי' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית, ירושלים תש"ם, עמ' ססט-שעת.

נראית יותר השערותה של נחמה אדלרבלום שהמניע לעלייתם היה מניע אישי אינטימי – התקווה והאמונה שבארץ-ישראל יוכלו להעמיד זרע של קיימא. את סברתה זו היא תולה במסורת המשפחתית על בת קול ששמע סבה בחלומו, ואשר קראה: 'ברוך שם ה' ממקומו', קריאה שהסב פירש כצו אלוהי המורה לו לעלות לארץ.²³ הרקע לחלום זה היה ראלי מאוד. כאמור השתדכו בני הזוג בשנת 1825 לערך, בהיותם ילדים ממש; היא הייתה אז בת שנים-עשרה והוא רק בן תשע. סביר להניח שנישואין בגיל צעיר כל כך גרמו להריונות כושלים או לתמותת תינוקות. חיים הירשנזון טען שנעלם ממנו תאריך לידת אחיו, עובדה תמוהה כשלעצמה. על פי שניים ממפקדי מונטיפיורי מתברר כי בני הזוג עלו לארץ ללא ילדים, וכי שני הבנים, יצחק וחיים, נולדו בארץ.²⁴

על רקע המציאות החברתית הקנאית שמרכזו היה בירושלים ניתן להבין מדוע העדיפו הזוג הירשנזון להתיישב בצפת; וזאת אף שבירושלים היה מרכז היישוב הפרושי-הליטאי, ואף שצפת הייתה עדיין חרבה באותם ימים בעקבות רעש האדמה. ירושלים הייתה אמנם מרכז רוחני, היו בה כמה וכמה כוללים, ויהודי יכול היה למצוא בה את מקומו. אבל העיר הייתה אפופה רוח של שמרנות וקנאות. ניסיון להביא אליה רעיונות חדשניים כמו אלו שעליהם התחנכו בני משפחת הירשנזון וליישמם בה, היה בבחינת קריאת תיגר על ההנהגה הרוחנית שבה. מעשה כזה היה נדון מראש לכישלון. עדיף היה להתחיל ליישם את רעיונותיהם החדשניים דווקא במקום קטן, בטול השפעה כמעט. צפת הייתה כנראה היעד המועדף הזה; אף שנותרו בה רק מעט פרושים שלא עלו להתיישב בירושלים, ובשל כך נמנעה מהם תמיכת הכולל, אף שבעקבות חורבנה היו תנאי החיים בה קשים מאלו שבירושלים, ולמרות תחושת הבדידות, בעיקר לאחר שהתרגלו לחיים בבית עשיר והומה בעיר גדולה – למרות כל אלו קבעו בני הזוג את מגוריהם בצפת.

בעזרת זוגתו שרה ביילה ביקש יעקב מרדכי להנהיג את הקבוצה הפרושית הקטנה שבצפת ולשקם אותה מבחינה רוחנית ומבחינה חומרית. מיד עם הגיעם גיבש מחדש את המניין הפרושי, שחדל להתקיים מאז התפוררה הקהילה בעקבות הרעש. כמו כן קיבץ סביבו תלמידים ותידש בכך את בית המדרש של הפרושים. צפת שלאחר הרעש הייתה אמנם מלאה חצרות וחורבות ריקות, אבל שרה ביילה התעקשה לרכוש בכסף מלא שני בתים ראויים לשם הקמת בית המדרש ומגורי משפחתה.²⁵ כסף זמין לא היה חסר למשפחת הירשנזון; העורף הכלכלי שלהם, כנראה בתמיכת משפחת לזין מקרלין, היה מובטח. תמיכה כלכלית זו הייתה אחד מיסודות פעילותם העצמאית והאוטונומית בארץ-ישראל, תופעה שאין לזלול בחשיבותה כלל וכלל.

23 גרייבסקי (לעיל, הערה 10), עמ' 270-271.

24 נחמה אדלרבלום טוענת בין השאר כי דודה יצחק נולד בפניסק (אדלרבלום [לעיל, הערה 7], עמ' 191). ולא היא. במסורת משפחת הירשנזון יש כמה טענות נוספות שאינן עולות בקנה אחד עם העובדות ההיסטוריות. גם תאריך עלייתם לארץ שנוי במחלוקת. במפקדי מונטיפיורי משנת תרס"ו ותרל"ה נזכר שיעקב מרדכי הירשנזון עלה לארץ בשנת תרי"ב (1852), ואילו במפקד מונטיפיורי משנת תרכ"ו (1866) מופיעה שנת תר"ה (1848) כשנת עליית המשפחה. אני מקבל את מפקד מונטיפיורי משנת תרכ"ו כמפקד המהימן ביותר וכעולה בקנה אחד עם המקורות ההיסטוריים המצויים בידינו, שעל פיהם נולדו שני הבנים בצפת; הבן הגדול, יצחק, נולד בשנת תר"ט (1849), והבן הצעיר, חיים, נולד בסוף שנת תרי"ז (1857). מפקדי מונטיפיורי מצויים ב-Jews College שבלונדון, ותצלומיהם נמצאים במכון לציומי כתבי-יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים.

בסוף שנת תרט"ז (1856) או בראשית תרי"ז (1857) יצא יעקב מרדכי לגייס כספים בפרוסיה בשביל הכולל הפרושי שהקים מחדש בצפת. תוך כדי מסעו הגיע אל הרב אליהו גוטמאכר בגריידיץ שבגרמניה, שנודע כ'צדיק מגריידיץ', ושהיה שותפו של הרב צבי הירש קלישר בפעילות למען יישוב ארץ-ישראל. הרב יעץ לו להקצות את הכספים שיגייס להקמת תלמודי תורה בארץ-ישראל.²⁶ מצויד בעצה זאת המשיך יעקב מרדכי את מסע גיוס הכספים שלו באירופה ומצא אוזן קשבת לרעיונותיו החדשים. אפילו פקידי אמסטרדם (פקוא"מ), שבדרך כלל התנגדו לבואם של שד"רים מארץ-ישראל לאירופה, קידמו את פניו בכרכה, והעידו על עצמם: 'ומצאנו בו איש כלבבנו'.²⁷ אין זאת אלא שהרעיון קסם להם מאחר שחיוזק לימוד התורה בארץ הקודש דווקא בעת הזאת היה חיוני בעיניהם. בהקמת תלמודי תורה ראו תשובה ניצחת לאנשי המודרנה במסגרת הפולמוס החריף שהתנהל בירושלים בתקופה זו בקשר להקמת בית הספר 'למל'.²⁸

תמונת הרב הנאמן הצדיק מוה' אריה גוטמאכער נ"אבד הקק גריידיץ יע

כעבור קצת פחות משלוש שנים, באלול תרי"ט (1859), נפגש יעקב מרדכי שנית עם הרב גוטמאכר על מנת לדון עמו על דרך יישום הרעיונות שהעלו בפגישתם הראשונה בדבר שיפור מערכת החינוך בארץ-ישראל.²⁹ הפעם זכה להכנסת אורחים מיוחדת ומכובדת, ושהה בבית גוטמאכר במשך כל תקופת החגים עד אחרי סוכות תרי"ץ (1859).³⁰ השהייה הממושכת של השניים בצוותא אפשרה להם לדון

'הצדיק מגריידיץ' – ר' אליהו גוטמאכר

במגוון התיבטים של הפעילות החינוכית שראוי שתיעשה בארץ-ישראל על רקע המציאות החברתית המיוחדת שנוצרה בארץ באותה תקופה. הדיונים המשותפים השפיעו מאוד על תפיסתו של יעקב

25 שטר הקניין של חצר הכולל בצפת משנת תרי"ג 1853. תצלום נמצא ביד:
 26 וכך דיווחו ראשי הפקוא"מ, שנהגו לעקוב אחרי צעדיהם של כל מיני שד"רים שהגיעו מארץ-ישראל לאירופה: 'ואחרי לא הצליח בשליחותו יעץ לו הנאב"ד ור"מ בעיר גריידיץ להטות שכמו לדלג על ההרים ולהלהיב לבב המתנדבים בעם לעשות דברים טובים אשר פירותיהם יהיו להקמת בתי תלמוד תורה באה"ק' (איגרות הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם, כ"י יד בן-צבי 8001, כרך 13, עמ' 481, מכתב מכ"ז באדר תרי"ז [1857]).

27 שם.
 28 תחילת הפרשה עוד קודם זאת יעקב מרדכי לשליחות זו. באייר תרט"ז (1856) בא ד"ר לודביג א' פראנקל מווינה לארץ בשליחות בני משפחת למל על מנת להקים בירושלים בית ספר מודרני. מטרתו בואו עוררה מורת רוח חריפה מצד רוב מנהיגי האשכנזים, ואלו ביקשו לטכס עצה כיצד לסכל בצורה הנחרצת ביותר את תכניתו. בתגובה על כך הכריזו בירושלים בט' בסיוון תרט"ז חרם נגד השקאלעס (בתי הספר המודרניים). לכתב החרם ראו: מעשה אבות, ירושלים תרס"א, עמ' מה-מו. על שאלת החינוך המודרני ביישוב הישן ומשפחת הירשנזון ראו: 'שלמון, היישוב האשכנזי העירוני בארץ-ישראל 1880-1903', 'קולת, מ' ליסק וג' כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, א: התקופה העת'מאנית, ירושלים תש"ן, עמ' 539-619; מ' פרידמן, חברה במשבר לגייטמציה, ירושלים תשס"א; ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, ירושלים תשמ"ז; 'קניאל, במעברי: היהודים בארץ-ישראל במאה הי"ט בין ישן וחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות, ירושלים תש"ס.

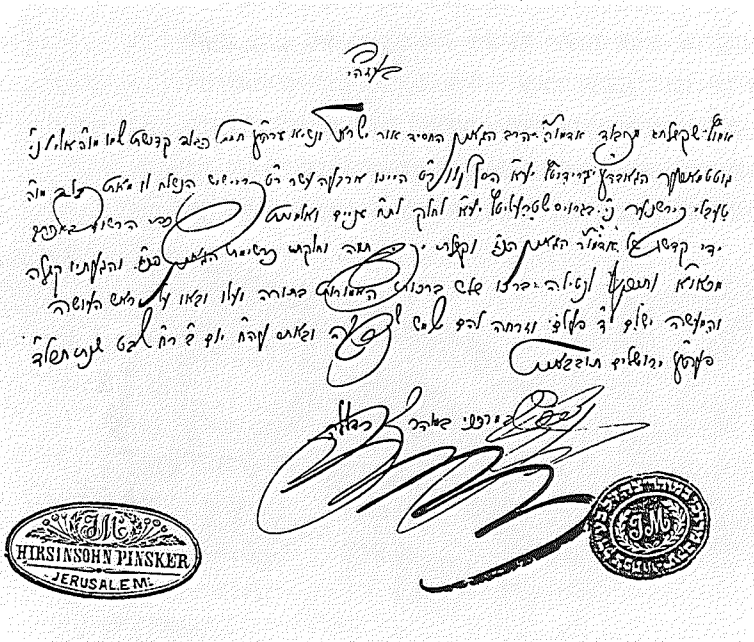
29 א' גוטמאכר, מכתב מאליהו, ירושלים תרל"ד, דף א ע"א.

30 שם.

מרדכי, והיו נקודת מפנה משמעותית ביותר בתולדות פועלו הציבורי בארץ-ישראל בתחום החינוך ובתולדות היישוב היהודי בכלל.

המפגש בין השניים היה פורה מאוד. התברר כי השקפותיהם באשר לשרוש הבעיות החינוכיות של

זמנם ובאשר לשינויים שיש לעשות על מנת לשפר את המצב - דומות; השניים מצאו זה בזה איש כלבבו. גוטמאכר, בדומה ליעקב מרדכי, ביקש להקים בירושלים מוסדות חינוך על טהרת הקודש שיהיו שונים בדרכי ההוראה מאלו הקיימים. זאת כדי לא ליפול ברשת התרם בירושלים ובה בעת לבלום את הניסיונות להקים בעיר בתי ספר ברוח המודרנה המערב אירופית. גוטמאכר ביקש זה כבר למצוא איש בעל שאר רוח ובעיקר איש ביצוע, שיוכל להוציא מן הכוח אל הפועל את רעיונותיו החינוכיים החדשניים, ודווקא בארץ-ישראל. ואילו יעקב

מרדכי ביקש למצוא אישיות רבנית בעלת סמכות ורבת השפעה אשר תיאות להעניק את חסותה להקמת מערכת חינוכית מסורתית חדשנית בארץ-ישראל. רק חסותה של אישיות תורנית דגולה יכולה הייתה לפרוץ את חומת השמרנות הקנאית בארץ-ישראל ולעורר תמיכה רחבה בשיפור דרכי ההוראה ובייסודה של מערכת חינוכית תורנית מודרנית. דווקא מסגרת חינוכית שיטתית מודרנית צפויה הייתה להוות מתסום בפני רוחות המודרנה וההשכלה המאיימות מבחוץ, ויחד עם זה 'להרים את דגל התורה בקודש'³¹ ולעשות את ארץ-ישראל 'מקום ועד לחכמים גדולים וגאוני עולם שגם יתעלו מאוד בחוכמות אנושיות בדרך הקודש כמו אבותינו קדושי עליון', כהגדרתו של גוטמאכר.³² מכאן ואילך התחיל הרעיון לקרום עור וגידים. גוטמאכר נענה ברצון רב לתת את חסותו לרעיון של יעקב מרדכי להקים בצפת, מלבד בית תלמוד תורה לילדים, גם ישיבה מודרנית, מעין קלוז'ו לאברכים מצטיינים. חסותו וברכתו יכלו לסייע בגיוס כספי תמיכה כלכלית באירופה.

אחרי סוכות תר"ך (1859) נפרד יעקב מרדכי מגוטמאכר ויצא למסע גיוס כספים בקרב קהילות גרמניה, כשהוא מצויד באגרת הקודש³³ שהעניק לו הרב על מנת לייצל את גיוס הכספים למען

31 א' גוטמאכר, סוכת שלום, ירושלים תרמ"ג, דף י ע"א. שם.

32 שם, דף ט ע"א. כדי להעניק יתר תוקף לאגרת הקודש המליץ גוטמאכר שגם הרב יעקב אטלינגר מאלטונה יצרף את חתימתו על האגרת. הגושפנקא הרשמית של חתימה משותפת של שני רבנים, שהיו ידועים וחשובים

דיווח של ר' יעקב מרדכי הירשזון לר' אליהו גוטמאכר, ירושלים, ר"ח שבט תרל"ד (הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים INV 6908)

הישיבה שהתכוון להקים בצפת. באיגרת פנה גוטמאכר אל ראשי היהדות, ובראשם אל משה מונטיפיורי ואל בני משפחת רוטשילד, הציג את משנתו ההינוכית, וביקש תמיכה כלכלית בהקמת הישיבה המיוחדת הזאת בארץ-ישראל.

נראה שיעקב מרדכי אמנם הצליח לבסס תמיכה כלכלית ולאסוף כספים לייסוד הישיבה, כשחזר לארץ ניגש מיד להקים את הישיבה ולקבץ אליה אנרכים. הישיבה שהקים הייתה מחולקת לשתי חברות, ולכל פלג היה שם נפרד – 'מאור יעקב' ו'סוכת שלום'. כצפוי התנגדו ממוגי הכוללים להקמת הישיבה הפרטית הזאת, בעיקר מחשש שהכנסותיהם שלהם ייפגעו בגלל התחרות שתיווצר בעקבות כך, ו'עמדו שם מולו מטעמים שלהם שחשבו שמפסיד הכנסתם'.³⁴ אבל יעקב מרדכי לא נכנע ללחצים, 'על כל פנים בכה ובשברון לב נשאר עמוד בטרחה ובחריצות'.³⁵

שער 'פנקס ספר הזכרון להח"ק שנות אליהו וחלק מתעודת שד"רות עבורה

עמ"ד
בשם ה' (ה')

כבוד אלופי ישראל, אדני התורה ואהב רוחי ארץ גויש עם אלקי אברהם אשר לבם ציון ושעמם לזכר אברהם בבלל, ולירושלם סגור, חובבי התורה ולמדינה, ציון ודויד, יי' א' בינה רצון יעקוב!

הסכת ושמע ישראל!

מדת טובכם וגדל ערך יקרתכם, ותנו לנו העם והחכם להציע דבריו אלה לפניכם, תקינתו כי תעו אמן לקול דבריכם הנעשים בני האבדק המצוין החשוב המופלע ממספרות רס מופלד מודרני ויהודא ליב הירשענאוהן
רשת לבכם להחיק שנות אליהו סוללות ח"ק סוכת שלום-
והחיק מאמר הנתונם כעת בסוגמדר אר, יעקב
לדפוק על לתומוסס, ולענוק בקול גדול מרגז העשב, אגזל הושיענו כזרת ה'!
ההחיק הט' פוקדס וכוננס האגרו הגדול היה הרב האגון הגדול והקדוש רשככהג וכו' וכו'
דבינו אליהו גוטשמאכער זאוקל, האבדק גריירדון יעא, אשר הקדיש כל ימיו
ועתותיו לשב צרהיק בבלל, וזוח אז אפיס על הדרי ציון חיה אית נפשו ויעדדו לענוע
גפן האדרה בירושלם היא החק הט', עי' הרב האגון הגדול המפורסם הרב ר' יעקב
מרדכי הירשענאוהן זצ"ל ראש ה'סי יביב ומייסד החיק, וששה ושלשים
דכנס עזרו על יום, וישתו מהודס לחנוך כעולתו הכבירה, ודכויס אשר נרנו
עדיסס ואדיוקו מעטלו, הלח הס כחויסס כסטר, מכתוב מאליוהו' העספס מאז, —
ומהבאך אשר חפרנו עדי התורה, כרונו גדי בו עס כמפענותס, שענן ככף צרנו
לרויה תלמודו האגון ר' יעקב מרדכי הירשענאוהן זצ"ל הט', ופעולת ופשתלת
הרעיס והגבאוס בחול לבס נונה ושעפס אלא כעניס אשר אתו עניס לתפארת

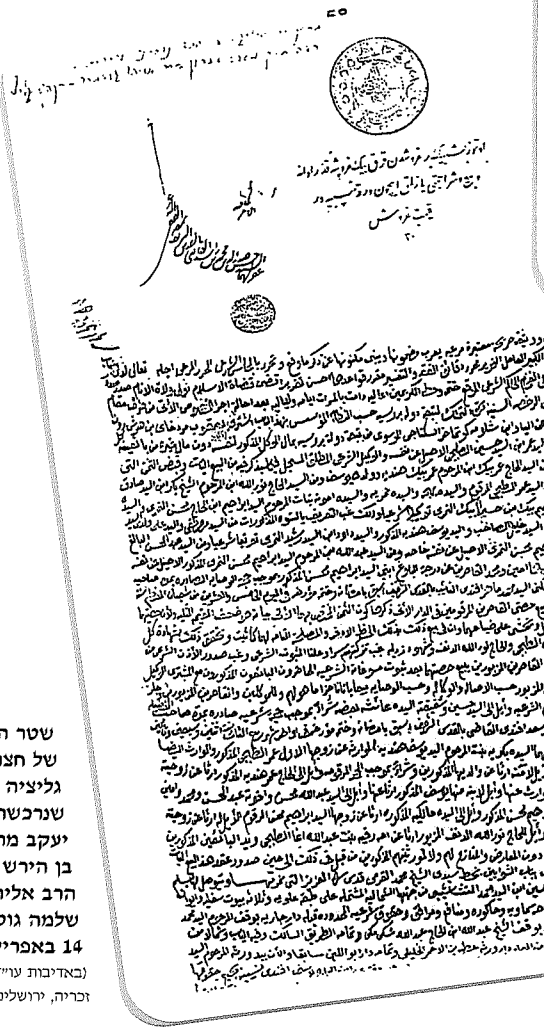

ומקובלים על ציבור רחב, היה בכוחה לפתוח לפני יעקב מרדכי יותר דלתות ולבבות. יש לציין כי יעקב מרדכי כבר נפגש עם אטלינגר, אחד מרבניה הנאורים של יהדות גרמניה, בעת מסעו הראשון לגרמניה, בשנת תרי"ז (1857). אולי גם אז היה הדבר בהמלצת גוטמאכר. וראו: אליאב (לעיל, הערה 21), עמ' 70.

34 גוטמאכר (לעיל, הערה 29), דף א ע"א.
35 שם.

הישיבה התקיימה בצפת עד שנת תרכ"ד (1864), ואז, בהמלצת גוטמאכר, הועברה לירושלים.³⁶ גם כאן הייתה הקמתה מלווה בהתנגדות ראשי הכוללים מאותן סיבות, יגם שם פחד [יעקב מרדכי] ובכ"ז [ובכל זאת] נשאר

מימין: נוסח חרם כנגד 'שקאלליס' בצפת, כ"ז באדר ראשון תרכ"א

שטר המכר של חצר גליציה שנרכשה בידי יעקב מרדכי בן הירש עבור הרב אליהו בן שלמה גוטמאכר, 14 באפריל 1872 (מארכיוני עזרי' שטיין זכרון, ירושלים)

כעזרי'.

כסודי ונסודה כסוד כל חכמי התורה וראי ה' החרדים אל דברו כי ענין בתי ספר שקאלליס הוא שורש פורה ולענת, מלבד ביטול ת"ת. עוד יחונכו כנערתם עפי דעות כוזבות. גם בחול יצאו מזה כשכלות רבות, ומרצות כחומת הרת. מה גם באהיק עביר עוז'לנו, עיר הקדושה מלאה חכמים ויראי ה'. הקדושה וטהרה מרחפת על פני כל העיר, ולראבון נפשינו כמו אנשים הידועים לכונן ולסדר פה בתי ספר שקאלליס צנערות בני ישראל, ע"ז דוח לבנו, על אלה השבו קיינו, כי ח"ז יזמה תהי' ותלפסנה בנות ישראל להיות היו קלות בעניני הדת וכל עניני הבית נעשים על ידיהן. ויהי' היו סעות לא יוכל לתקן. — דכן פן יבצאו אנשים אשר אינם יודעים ומבוינים מהות הדבר הרע הזה. הגנו נגורים על כל אחיכי באיסור כסוד ככל חומר ותוקף אשר לא יתן שום איש את בתי כבית הספר לצנערה, כי הוא מעביר את בתו באש הפרצות. הלידה לשום איש לעבור ע"ז, והעובר ע"ז יקרא עכריין. ולא יחא לו שום זכות בהחלוקה גדולה והזקוק קטנות, והחשופים יונעם ותבא ע"זו כרבת טוב. באע"פ כי אדר ראשון התרכ"א סמונים סכר הכוללות אישכנוים וכידוע ששעשה בהסכמת כולנו פניהיק צפת"כ.

הב' מרדכי סג"ל
הק' רפאל כהרם זצ"ל דובין
יבשה הר"ג
יוסף ב"ר אפרים מיאססי
הק' דוד באבד סבניטון
דוד סג"ל
אפרים פישל הכהן

עמוד.³⁷ בהשראתו של גוטמאכר הפעיל יעקב מרדכי כמה עשרות רבנים מעריה של גרמניה וגם הם נתנו הסות למפעל. סכומי הכסף שנאספו אפשרו ליעקב מרדכי לרכוש חצר גדולה בלב ירושלים³⁸ ולממן את אחזקתו השוטפת של המוסד. בשנת תר"ל (1870) הוסב שם הישיבה ל'שנות אליהו' על שמו של הרב אליהו גוטמאכר. הלה הסתייג מכך בתחילה, ואולם בדיעבד נתן את הסכמתו; אולי כדי לחזק בקהל התומכים את תודעת הקשר בין הישיבה לבין דמותו ולהגדיל על ידי כך גם את שמה של הישיבה וגם את מכסת התרומות.

36 ייתכן שהמעבר לירושלים נבע ממאבק שניהלו נגד ר"מ הירשזון פרנסיה של צפת. ראו החתם היחיד של ה'שקאלעס' הידוע לנו מצפת משנת תרכ"א: פ' גרייבסקי, מגנני ירושלים, יב (תרצ"א), עמ' טו.
37 גוטמאכר (לעיל, הערה 29), דף א ע"א.
38 חצר זו נודעה בגלגולה האחרון כ'חצר כולל גליציה' שברובע המוסלמי. על גלגולי החצר נוספים על

למותר לציין כי ראש הישיבה מאז היווסדה היה הרב יעקב מרדכי הירשנזון; זכויותיו ואף זכויות בניו, יצחק וחיים, הוגדרו בתקנות הישיבה ועודכנו מפעם לפעם: 'שיהא הוא בכל זה כעושה בשלו, הוא ודורותיו הבאים אחריו',³⁹ בתנאי שיהיו ראויים לאצטלה של 'ראש ישיבה' על דעת גבאי הכולל בחו"ל. אחרי פטירת גוטמאכר בשנת תרל"ה (1875) המשיך יעקב מרדכי לשאת בעול הישיבה ולדאוג לאחזקתה יחד עם שני בניו, תוך שהוא חוזר ומדגיש את הקשר של גוטמאכר אל הישיבה ואת מחויבותו כלפיה. משפחת הירשנזון שמרה אמונים לזכרו של גוטמאכר ובבית הדפוס שהקימה בירושלים בשנת תרמ"ג (1883) הדפיסה כמה וכמה חיבורים מפרי עטו. כבר באותה שנה הודפס ספרו 'סוכת שלום', שעד אז היה נתון בכתב-יד. ובסוף הספר, העוסק בענייני קבלה, צורפה 'אגרת הקודש' הנזכרת. עד שנת תרמ"ט, שנת פטירתו של יעקב מרדכי, התקיימה הישיבה באופן מסודר ומכובד. אך בניו, לאחר פטירתו, פנו איש איש לדרכו, ובשנת תרס"ט דיבר אברהם מ' לונץ על הישיבה בלשון עבר.

השקפותיו של יעקב מרדכי הירשנזון בענייני חינוך

הרעיונות המובעים ב'אגרת הקודש' מאת הרב אליהו גוטמאכר לובנו וגובשו למעשה בשיתוף עם יעקב מרדכי הירשנזון; ולפיכך ניתן לעמוד באמצעותה גם על השקפותיו של יעקב מרדכי באשר למצבו הרוחני של עם ישראל ובאשר לסכנות הרוחניות המאיימות עליו. ניתוח המצב ב'אגרת הקודש' דומה בעצם לגישה האורתודוקסית, אבל הדרכים המוצעות בה להתמודדות עם הסכנות המאיימות שונות מן המקובל.

השניים העריכו כי יהדות אירופה, בעיקר יהדות מערב אירופה, נתונה בסכנה רוחנית. הפיתויים מבחוץ רבים ונתנו כבר את אותותיהם בחברה היהודית. התורה נעזבה, תלמודי התורה חרבו, והישיבות נשמו; והסכנה שמסד לימוד התורה יתערער לחלוטין מוחשית ביותר. הרוחות הזרות חדרו לכל פינה; קשה למצוא איזושהי דרך יעילה שתבלום את הסכנה הרוחנית מצד אחד, ושתרים את דגל התורה במערב אירופה מצד אחר. ואף על פי כן אין להיתפס לייאוש: 'מנעי קולך מבכי... כי יש תקווה'. אפשר להימלט מן המקום שבו מצויה הסכנה ולהרחיק אל מקום אחר, אל מקום החף מכל איום של השפעה רוחנית זרה – ארץ-ישראל. לא זו בלבד שארץ-ישראל יכולה לשמש 'ארץ מקלט' ולהוות פתרון על דרך השלילה, אלא שסגולותיה הייחודיות מקנות לה יתרונות על דרך החיוב.⁴⁰ לית מאן דפליג שארץ-ישראל היא המקום הטבעי ללימוד התורה, כמאמרם ז"ל: 'אין חכמה כחכמת ארץ-ישראל ואין תורה כתורתה', 'בארץ-ישראל תורה מחזרת על אכסניה שלה'. והנה מתברר כי דווקא בשעה הרת גורל זו עולים לארץ-ישראל צדיקים וגדולי תורה רבים. אשר על כן כדאי וראוי וצריך לנצל את הפוטנציאל של עלייה אליטיסטית זו ולהקים בארץ-ישראל ישיבה מסוג חדש; לא

משפחת הירשנזון ראו: א"ר מלאכי, 'רחוב חברון והסביבה בירושלים', א' ריינר וח' בן-שמאי (עורכים), מנגד

תראה: אטופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ-ישראל, ירושלים תשס"א. עמ' 439-447.

39 גוטמאכר (לעיל, הערה 29), דף א.

40 שם.

עוד ישיבה כמו אלו הקיימות זה כבר, אלא ישיבה שתוכל להתמודד עם בעיות השעה, ישיבה שתיוחד לתלמידי חכמים גדולים ולגאוני עולם שיעסקו גם בחכמות אנושיות.⁴¹ ישיבה למצוינים שבתוכני הלימוד שלה משולבות גם 'חכמות אנושיות', אבל בלי חשיפה לתכנים זרים ליהדות, לא יכולה הייתה להתקיים במערב אירופה, בגלל התיק של רוחות המודרנה וההשכלה, שקשה היה להציב נגדו מחסום איתן. גם בליטא שבמזרח אירופה לא יכולה הייתה להתקיים ישיבה כזאת, מפני ששם לא הייתה כלל פתיחות לחכמות אנושיות. רק בארץ-ישראל עדיין אפשר היה לטפח ישיבה במתכונת חדשנית שכזו בלי להיחשף יותר מדי להשפעות של תוכני לימוד זרים. זו הייתה כנראה הסיבה שיעקב מרדכי סבב בעיקר בערי גרמניה כדי לעשות נפשות לרעיונותיו, מפני שליהודי גרמניה היה יחס חיובי לחכמות האנושיות, למדעים ולדרך לימוד שיטתית, בלי לפגוע כהוא-זה בתכנים של לימודי הקודש. בניגוד לתפיסה השמרנית, שראתה בארץ-ישראל ארץ מקלט מפני רוחות החדשנות המאיימות באירופה, הייתה התפיסה שלו מבוססת על גישה חיובית מעיקרה; על פי גישה זו 'חכמת ישראל' איננה בשום פנים שדה מצומצם, היא רחבה ועשירה וחשוב לטפח את תחומי הלימוד שלה. ישיבה המעודדת את תלמידיה להצטיין בלימודים ולהגיע להישגים רחנניים הייתה חריגה בארץ-ישראל באותם ימים. בניגוד לבתי המדרש של הכוללים, שהיו בעלי אוריינטציה שיוכית, ושכל התלמידים בהם היו שווים, הייתה הגישה החינוכית של הישיבה הזאת גישה סלקטיבית בעלת אוריינטציה הישגית, והיותה מהפכה של ממש במושגי עולם התורה הירושלמי. לראש הישיבה הוענקה הסמכות להתייחס אל הלומדים באופן פרטני, ולבחור את הלומדים או להוציאם מן הישיבה על פי כישוריהם. יתר על כן, על מנת ליצור מוטיווציה חיובית אצל הלומדים הייתה בידיו הרשות 'לקצוב פרס לכל אחד כערכו'.⁴² מי שהצטיין ועלה בהישגיו על עמיתיו זכה למענק גדול מזה שקיבלו אחרים. זאת ועוד, על מנת למקד את תשומת הלב בכל תלמיד ותלמיד הוחלט שהישיבה תמנה לא יותר מעשרים אברכים.

שיטת הלימוד בישיבה הייתה קפדנית מכמה וכמה בחינות. סדר הלימוד בה היה על פי סדר הכתוב, מסכתות שלמות, דף אחרי דף, ולא כפי שהיה נהוג בבתי המדרש, שבהם למדו על פי נושאים ובדילוגים. המשנה נלמדה בנפרד מלימוד הגמרא, והלימוד כולו התאפיין בסדר ובשיטתיות. רכישת בקיאות הייתה יסוד מוסד לכל הלימוד. במקום פלפול לשמו עסקו בלימוד הפשט על סמך מחקר פילולוגי וביקורת המקורות ועל פי כל אלה פסקו הלכה. כל זה העניק לישיבה דימוי של מוסד בעל גישה מדעית חקרנית.

הוגי רעיון הישיבה במתכונת החדשנית הזאת העריכו כי התרומה של מוסד ישיבתי בעל פתיחות לגישות מדעיות אשר יטפת תלמידי חכמים מובהקים, עשויה לחרוג הרבה מעבר לתועלת החינוכית. התרומה עשויה להיות לברכה לא רק לעם ישראל, אלא אף לדימוי של עם ישראל באומות העולם

41 גוטמאכר (לעיל, הערה 31), דף כא ע"א. על הישיבה ותקנותיה ראו גם: י" קלוזנר, 'תקנות החברה סוכת שלום בירושלים', ירושלים: רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, ב (תש"ט), עמ' קצו-רג; י' רפאל, 'שנות אליהו בירושלים', סיני, מג (תשי"ח), עמ' קמה-קנב.

42 גוטמאכר (לעיל, הערה 29), דף ב ע"א.

ובעקבות כך גם לאומות העולם עצמן. יראת השם שתאפיין את תלמידי החכמים של הישיבה המיוחדת הזאת תמחיש לעין כול כי התכונות הנובעות ממנה הן נאמנות למלכות שמים וגם למלכות בשר ודם, היינו נאמנות לשלטונות. הדוגמה והמופת שיהיו תלמידי הישיבה הזאת בהליכותיהם ימחישו לעין כול כי מי שאינו מאמין במציאות ה' אף אינו מסוגל להיות נאמן לשלטון. ודוגמה לכך הם האפיקורסים, שנעדרים תכונה יסודית זו של נאמנות אמת לשלטון בארצם וגורמים בכך להחרבת העולם.

פתיחות לרעיונות של פרודוקטיוויזציה

שיטות הלימוד התקרניות והביקורתיות שהנהיג יעקב מרדכי הירשנזון בישיבה שלו היו רק חלק מהמאפיינים שעשו אותו ואת משפחתו יוצאי דופן בנופה האנושי של ירושלים באותם ימים. אחד הרעיונות שהעלה היה שראוי לנצל את הפוטנציאל הייחודי של ארץ-ישראל בעיני העולם היהודי, ולהפוך אותה למרכז רוחני גם עבור ילדי חוץ לארץ. הכוונה הייתה שהילדים ישלחו לארץ לפרקי זמן קצובים על מנת ללמוד ולהתחזק בתורה. וכדבריו: 'זימים ידברו אשר בהמשך הזמן יוכל להיות אשר כל אב ואם אשר ירצו למלא ידי בניהם בתורה ויראת ה' טהורה ותכמות אנושיות... ישלחוהו לארץ הקדושה... ואח"כ יצא ללמוד מסחר ולוקח אשה ויהיה אצלו תורה וגדולה ביחד'.⁴³ הרעיון הזה, שאומץ ברבות הימים על ידי יצחק בנו, מדגים את הגישה המעשית והתכליתית שאפיינה את יעקב מרדכי ואת רצונו להפיק את המרב מכל דבר ועניין.

לא ייפלא אפוא שגם את בניו המריץ והכשיר לשלב בין תורה למדע. מסיבה זו שלח את בנו הגדול, יצחק, למערב אירופה כדי שיעסוק שם בחקר כתבי-יד רבניים שנמצאו בספריות המרכזיות של ערי אירופה, כגון ברלין, אמסטרדם, לונדון, רומא ופרמה. המפגש עם מוסדות אקדמיים אירופיים פתח בפני הבן אופקים חדשים, ובהתכתבות שלו עם אביו מובע מצד שניהם יחס חיובי לא רק למחקר תורני אלא גם לרעיונות של פרודוקטיוויזציה. יעקב מרדכי גילה כי יש בכוונתו לעסוק במסחר בנוצות לכרים ולכסתות ולהקים בית דפוס בירושלים. במכתב מתמוז תרל"ו (1876) הציע לבנו יצחק לנצל את שהייתו באירופה וללמוד את מלאכת הדפוס 'אולי יהי לו מקום שיעשה מלאכתו בעה"ק [בעיר הקודש] יפו תובב"א [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן]... שיוכל להתפרנס מיגיע כפיו בהיתר ובנחת ועם זה לעסוק בתורת ד' כל ימי חייו'. אבל יצחק טען שקשה להתפרנס ממלאכת הדפוס 'כי כל מדפיסים בכאן רעבים ללחם ואמי תחי' אינה מסכמת לזה כלל'.⁴⁴

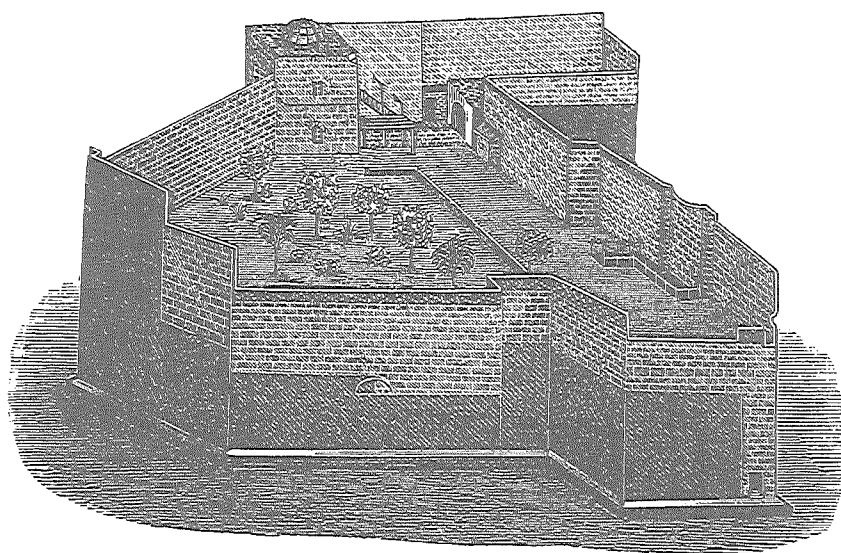
בסופו של דבר החליטה משפחת הירשנזון להקים את בית הדפוס בלי להתחשב במשמעות הכלכלית של צעד זה. ייתכן שרצונו של יעקב מרדכי לא להזדקק להסכמת רבני ירושלים לכתביו והצורך להדפיס פרסומים לצורכי תעמולה ואיסוף כספים הם שהכריעו את הכף. יש לציין בהקשר זה כי הקמת בתי דפוס עצמאיים ופרסום כתבים ללא חשש מצנזורה של הממסד הרבני היו ממאפייניה

43 גוטמאכר (לעיל, הערה 31), דף כא ע"א.

44 אוסף משפחת הירשנזון, אצ"מ, (6) AK-43.

החשובים של תנועת ההשכלה היהודית בראשיתה.⁴⁵ באמצעות בית דפוס משלהם יכולים היו בני משפחת הירשנוון גם להדוף את מתקפות כרוזי ההשמצה שהפיצו נגדם המלעיוזים מקרב חוגי הקנאים, שהרי באותם ימים היו הכרוזים אחד מכלי התקשורת הפובליציסטיים המקובלים לניגוח ולהפצת דעות.⁴⁶

עובדת היותם נתינים גרמניים אפשרה לבני משפחת הירשנוון לקבל מן הקונסוליה הגרמנית את ההגנה והסיוע שלהם היו זקוקים כדי לקיים את פעילותם יוצאת הדופן בחברה הירושלמית. תעודת החסות הגרמנית סייעה ליעקב מרדכי להשיג רישיון להקים בית דפוס בירושלים ולהוציא עיתון בשם 'הצבי'. יצחק בנו פנה אל משרד החוץ הגרמני בעניין זה באוגוסט 1876, בעת שהייתו בברלין; הוא ציין כי למד בברלין את מלאכת התריטה ויציקת הדפוס, וכי יש בכונתו לחזור לירושלים ולהוציא

תכנית הנחלה והישיבה
'שנות אליהו'

שם כתב-עת ספרותי מדעי, והוסיף כי הוא שולט גם בשפה הערבית, הרווחת בארץ-ישראל. בעקבות פנייתו זו פעל השגריר הגרמני בקושטא להשגת הרישיון להקמת בית הדפוס, ומושל ירושלים הוסמך להעניק לו את האישור המבוקש.⁴⁷ בשנת 1883 כבר עמד הדפוס של משפחת הירשנוון על תלו, ובית דפוס זה ועיתון 'הצבי' שערך המשכיל אליעזר בן-יהודה היו הגרעין של מרכז אינטלקטואלי אופוזיציוני להנהגה הרבנית של ירושלים.

45 ראו: ש' פיינר, מהפכת הנאורות, ירושלים תשס"ב, עמ' 277-323.

46 אוסף משפחת הירשנוון, אצ"מ, (10) AK-43.

47 מ' אליאב, הישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 61-62, 111-112, 114-115. על בית הדפוס של משפחת הירשנוון ראו: ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' מג-מה. משפחת הירשנוון הייתה בעלת הפרמאן גם לעיתונים שנדפסו בבית הדפוס: 'הצבי', העיתון לנשים 'בית יעקב' שניהל תעמולה לטובת השימוש בשפה העברית, 'המסדרונה' ופרסומים וספרים נוספים.

תעוזה בפסיקת הלכות הקשורות ביישוב הארץ

יחסם האוהד של בני משפחת הירשנזון ליישוב הארץ מתועד בחליפת המכתבים בין יעקב מרדכי לבנו יצחק. יחסו החיובי של האב לגאולת הארץ וליישובה בא לביטוי למשל בחלקו בסיוע לרכישת הקרקע הצמודה למקום קבורת רחל על ידי הגביר הליטאי ר' מרדכי יפה. כאשר נתקל המשא ומתן בקשיים עודד יעקב מרדכי את יפה וחזק את ידיו לבצע את הרכישה. הוא קיווה שיוקם בקרבת קבר רחל יישוב יהודי, ופנה אל השותף בפרויקט הרכישה, בנו של הרב קלישר, הרב יהודה לייב, ודיבר על לבו לבנות במקום יישוב, 'אפילו לבנות שם בית אחד הוא דבר גדול'.⁴⁸ במקביל ביקש גם מבנו יצחק, ששהה אז באירופה, לנסות למצוא תורמים לשם מימוש הרכישה.⁴⁹

יעקב מרדכי תמך באופן גלוי במושבות החקלאיות של 'היישוב החדש', שהחלו לצמוח מאז שנת 1882, וב'חברת יישוב ארץ-ישראל' של הרבנים קלישר וגוטמאכר. עצם התקרבותו אל החקלאים עוררה מורת רוח בקרב קנאי ירושלים. רגישותו להתיישבות החקלאית הצעירה בארץ-ישראל ולצרכיה החינוכיים באה לביטוי בפסק הלכה שהוציא לקראת שנת השמיטה תרמ"ט (1889), ושבו קרא למצוא צד היתר לעבודות חקלאיות במושבות העבריות בארץ-ישראל בשנת השמיטה הקרובה.⁵⁰ בפסיקה נועזת זו סמך על הכלל ההלכתי ש'כוח ההיתר עדיף'. המניע האקטואלי-הרציונלי העיקרי לפסיקתו היה החשש הראלי שמא שביתה ממלאכת החקלאות בתקופה של ראשית צמיחתה והתבססותה של ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ-ישראל תביא לחורבנה. אין ספק כי יעקב מרדכי היה צריך לגייס כוחות נפש עצומים ותעוזה רוחנית רבה כדי לצאת חוצץ נגד רוב הרבנים בארץ-ישראל ולפרוץ את גבולות ההלכה הנורמטיבית המקודשת, וכל זאת בחברה אורתודוקסית שמרנית. יש להדגיש כי הוא היה הרב האשכנזי היחיד בארץ-ישראל שהעז לפסוק כך,⁵¹ ובפסיקתו תמכו רק גדולי הרבנים בליטא.⁵² יעקב מרדכי הוכיח בכך מידה מרובה של נחישות ודבקות בעקרונות, ובעיקר הוכיח את אהבתו לארץ-ישראל, לגאולתה וליישובה. בפסיקה זו הקדים את פסיקתו הידועה של הראי"ה קוק משנת תר"ע, אשר גם הוא התיר עבודה חקלאית בארץ-ישראל בשנת השמיטה, מאותם טעמים ובתנאים מסוימים.

על רקע זה לא ייפלא אפוא כי משפחת הירשנזון הייתה חריגה ויוצאת דופן בקרב האשכנזים בירושלים. לעומת זאת הייתה מקורבת בהשקפותיה אל העדה הספרדית, אשר הסכימה להקמת מוסדות חינוך בירושלים שבהם לימדו גם לימודים כלליים. שיטות הלימוד אצל הספרדים נעדרו פלפול לשמו, והתבססו יותר על לימוד הפשט ועל לימוד תכליתי לשם בקיאות ופסיקה, בדומה

48 אוסף משפחת הירשנזון, אצ"מ, (4) AK-43.

49 יפה רכש לבסוף את חלקת הקרקע ליד קבר רחל בעידוד בני משפחת הירשנזון ובכספי יהודה לייב קלישר. על פרשה זו ראו: י' רפאל, ראשונים ואחרונים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 301-319.

50 ה' הירשנזון, דבר השמיטה, ירושלים תרמ"ה (שנת 'כת דהיתרא'); וכן: הצבי, ראש חודש חשוון תרמ"ט; ה' הירשנזון, נהי בכי תמרורים, ירושלים תרמ"ט.

51 הראשון לציין הספרדי הרב יש"א ברכה (ר' יעקב שאול אלישר) תמך אף הוא בהיתר. הרבנים ר' ישראל יהושע מקוטנה, ר' שמואל מוהליבר ור' יצחק אלחנן מקובנה. ראו: י"מ טיקוצ'ינסקי, ספר השמיטה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 10-10.

להחלק מן השיטות שביקש יעקב מרדכי להנהיג בישיבתו. זאת ועוד, שלא כמו האשכנזים, דיברו הספרדים עברית, מה שתאם את השקפותיה של משפחת הירשזון.

הבנים ממשיכים בעקבות אביהם

מגמת ההתקרבות אל שוחרי הקדמה ברוח המסורת הלכה וגברה אצל הבנים, יצחק וחיים; שניהם, יש לציין, היו אורתודוקסים מובהקים. יצר הסקרנות דרבן אותם, כמו את אביהם, לצאת למסעות

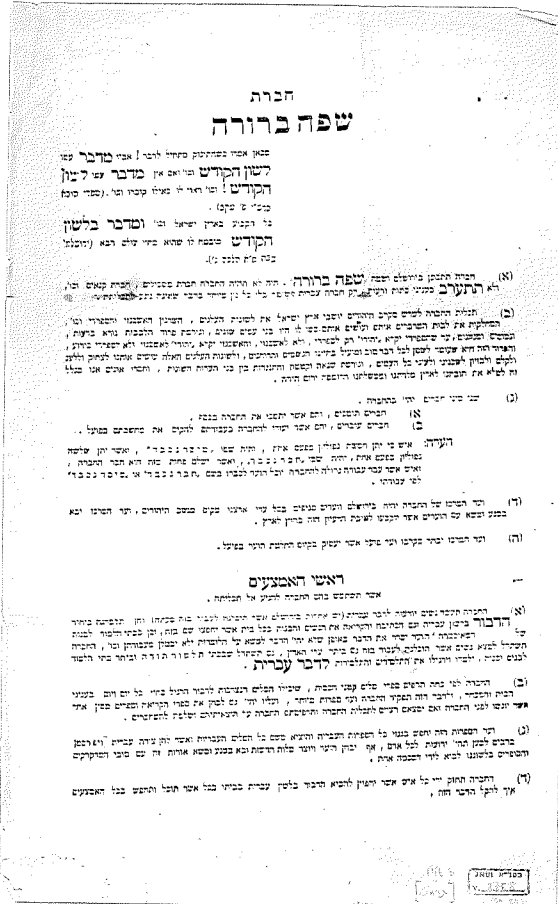
מחקר במדינות אירופה על מנת לאתר בספריותיה כתיבי יד של 'ראשונים'. המפגש הבלתי אמצעי עם עולם המדע והמחקר חשף אותם לאתגרים חדשים, והם השכילו לספוג את הפוטנציאל הטמון בשדה המחקר המדעי ולהגות רעיונות איך להחדיר את רוח 'חכמת ישראל' לתוך היישוב היהודי בארץ-ישראל. יצחק, למשל, הגה בשנת תרל"ט (1879), בעת שהייתו באירופה, את הרעיון להקים בירושלים אקדמיה לאומית למדעי היהדות, בדומה לאקדמיות הלאומיות באירופה. הוא תכנן שבאקדמיה ילמדו לא רק את מקצועות היהדות אלא גם את לשונות עמי קדם, ושיתקבצו בה תלמידי חכמים מובהקים וחוקרים מכל העולם היהודי. כמו כל מוסד אקדמי אירופי אמורה הייתה האקדמיה הלאומית למדעי היהדות להעניק תארים אקדמיים לבוגריה, ויצחק ראה בכך סימן דרך בגאולה הלאומית: 'אשר כל רב ודקטער וכל משרה אשר לעם ישראל נדרש לא יקובל בלתי אם יהיה לערך שתי שנים או יותר בהאקדמיע הנ"ל וישלם שם חקו ויקבל דיבלום מאקדמיע הנ"ל... אין ספק כי אתחלתא דגאולה [!] היא'.⁵³ הוא העריך כי יימצאו גורמים שונים שייאזו אתו לתמוך במוסד כזה ובהם אפילו הצאר הרוסי.

אחיו הצעיר, חיים, עשה רבות להגדיל את הפתיחות בארץ-ישראל למחקר התורני, לעיסוק בחכמת ישראל

ולמדע, ואף לחם את מלחמתה של השפה העברית בכל חום לבו. בדומה לאליעזר בני-יהודה הנהיג בתוך ביתו, בקרב בני משפחתו, משטר של דיבור בעברית. יתר על כן, הוא העז להתעלם מן העובדה

בתקנון 'שפה ברורה' בדומה לאליעזר בני-יהודה הנהיג

53 אוסף משפחת הירשזון, אצ"מ, (2) AK-43 וכן: ש' הלוי, 'ראשונים שהגו רעיון "אוניברסיטה עברית בירושלים" ונשתכחו', הנ"ל, פרשיות בראשית בתולדות הישוב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 129-136. "קולת, רעיון האוניברסיטה העברית בירושלים בתנועה הלאומית היהודית", ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 8.

תקנון 'שפה ברורה'

שבן-יהודה נחשב כופר, וחבר אליו להקמת חברת 'שפה ברורה', ששמה לה למטרה להפיץ את הלשון העברית ולעשותה שמישה בחיי יומיום. הוא לקח חלק בפעילות מגוונת של חוגי משכילים בני 'היישוב הישן' בירושלים שהשקפתם הייתה אורתודוקסית מודרנית. עם האישים שאתם עמד בקשרי פעילות

כזו או אחרת נמנים א"מ לונץ, יחיאל מיכל פינס, זאב יעבץ ואפילו הרב הספרדי יעקב מאיר, שהיה בעל השכלה כללית, ושצידד בשילוב המודרנה בחיי היהודים. מלבד אלה שיתף פעולה עם חילונים מובהקים כבן-יהודה ווילהלם הרצברג. אישים אלו, גם האורתודוקסים שבהם, נתפסו בחוגי הקנאים כמי שמהווים איום על אופיו של 'היישוב הישן' בירושלים ועל כן נרדפו והוחרמו לפרקים. זאת ועוד, בעקבות פעילותו בחברה 'שפה ברורה' לעידוד ולהפצה של השימוש בשפה העברית, היה חיים הירשנזון גם ממייסדי ספריית 'אברבנאל', שהיוותה ברבות הימים מסד לספרייה הלאומית בירושלים. במקביל להקמת הספרייה יזם את הקמת המוסד 'בית נצח ישראל', שאמור היה להוות ארכיון לספרים ולכתבי-יד עתיקים ולחומר היסטורי גאולוגי.⁵⁴

פעילותו הספרותית, שבה עסק בכתבי הקודש בכלים של מדע ומחקר, הייתה לצנינים בעיני הקנאים בירושלים ועוררה בקרבם מורת רוח. למרות התנגדותם פעל על פי צו לבו והוציא ספרים במתודולוגיה של לימוד תורה שבכתב ותורה שבעל-פה. בהקדמה לספרו 'מוסדות תורה שבעל-פה' קבל על היעדר סדר ושיטתיות בלימודי הקודש בישיבות ירושלים, לעומת לימודי המדעים שבאוניברסיטאות: 'אם נתבונן על המדעים השונים... כמו חכמת הרפואה... רואין אנו אשר במשך ארבעה וחמישה שנים יוצאים חכמים משבת תחכמוני (אוונורוזיטעט) מושלמים בכל ענפי הידיעות... ומי עושה את

ספר. מוצאי סיני פירוש מדעי על הגדה רבבה ספר. ימים ספרים על הסטוטוטי הניפוליה ספר. מוסדות תושבתי וספר. עשרת זקנים יודון ספרים שנים וירדון. המסודרנה

חיים הירשנזון

רב והוכמטן וספריה, יונאן סיפי והסביבה
RABBI CH. HIRSCHENSOHN, Hoboken, N. J.
אלף תת... לחברת סמליות המסים את זכותנו לאורך ישראל

מחבר ספר מלכו בקרשי שיה חילק על התנהגות המדינית באי קיש ורבו העולם ספר. חידושי תורה על הדינה כבלי וירושלים ספר. אלה, דברי תפריתי על כל הבריחה בישראל, גם ספר. תורת ההשקן הישראלי על העדה ספר. נפיקי רשי. ולי

השנה... ביה יום... לחודש... תרעו

אלה הנהגה ונחמה יקרה ביום גור... ונחמה ונחמה... חיים חיים חיים

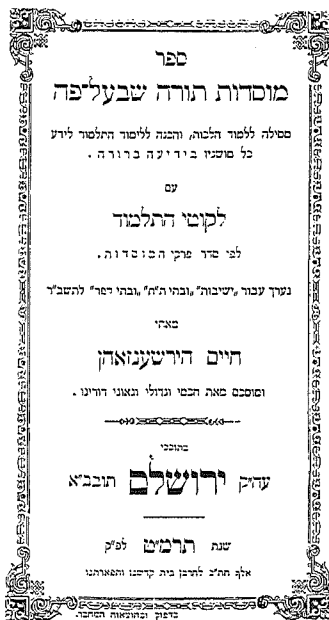
הרב חיים הירשנזון על רקע מכתב ששלח בעת היותו רב בארצות-הברית (המכתב באדיבות שרה ארקין, דורה)

54 פ' גרייבסקי, מגנזי ירושלים, יט, ירושלים תרצ"א. לא ברור אם הרעיון שהעלה הרב חיים הירשנזון בשנת תרמ"ט אכן קדם עור וגידים.

כל אלה, רק הסדר הנכון והמטאדע הישרה... וסדרים כאלה חסר לנו בלימוד תורת אל חי.⁵⁵ לדעתו מתודולוגיה נכונה, סדר ושיטתיות בלימוד, הדרגה בלימוד, הקניית הידיעות הבסיסיות ועיסוק בענייני לשון וסגנון יכולים היו לעשות את לימודי הקודש משמעותיים יותר ומושכים יותר. את כתב־העת 'המסדרונה', שיסד בשנת תרמ"ה (1885), ייחד למחקר ולהבנת כללי ההלכה, האגדה, הדקדוק והלשון.⁵⁶ כתב־העת נועד להיות מעין אנציקלופדיה תלמודית ו'מסדרון' שדרכו ייכנס הלומד לשערי חכמת התורה. בגיליון הראשון של כתב־העת, שנדפס בפרנקפורט דמיין בכ"ז בסיוון

תרמ"ה, השתתפו כמה מרבני גרמניה הנאורים, כגון הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר, הרב ד"ר דוד הופמן והרב ד"ר אברהם ברלינר. השתתפותם בכתב־עת זה ודברי ההקדמה של העורך היה בהם כדי להעיר את קנאי ירושלים מרצם, והם הכריזו מלחמה על העורך. וכך כתב חיים הירשנזון בדברי ההקדמה: 'עתה עלינו מוטל החוב... לעשות סדרים בתורה אשר לא ישלוט עליהם שום גלות וצרה... לא כן בימים האלה גם הלומדים אינם מסודרים בלמודם, והלומדים הגדולים צריכים לסדר כמו אלה אשר לא ידעו עדין קרא מקרא [!].'⁵⁷ עשרים וחמש חוברות של כתב־העת 'המסדרונה' יצאו לאור בשנים תרמ"ה-תרמ"ט, ובהן קרוב ל־2,000 ערכים אנציקלופדיים.⁵⁸ כבר בחוברת השמינית של כתב־העת זכו הקוראים להיוודע לעימות חריף של העורך עם ר' חיים זוננפלד, מרבניה הגדולים והקנאים של ירושלים. במכתב מט"ז בתמוז תרמ"ו הוקיע זוננפלד את הירשנזון על פרשנות מוטעה שלו לדברי הרמב"ם בשאלה אם הרהור הלב מוגדר כעוון או רק מעשה העברה מוגדר כך. זוננפלד קבל: 'ועל זה הוזהרנו ולא תתורו אחרי לבבכם זו מינות... מפורש באר היטב שכל המהרהר בדברים אלו נקרא אפיקורס שעליו נאמר כל באיה לא ישובן... כי דבר ה' ביוה'.⁵⁹ בתשובתו מ"ז בתמוז תרמ"ו התלונן הירשנזון על שהמכתב שנשלח

אליו פורסם בעל־פה בכל שוקי ירושלים קודם שהגיע לידיו, והרי דבר זה כשלעצמו הוא בבחינת 'כל המדבר בגנותו של חברו ברבים', שעונו חמור. הוא קבל על כך שאחד ממקורבי הרב 'הוציא עלי שם רע שאני איני מאמין ח"ו [חס וחלילה] בתחיית המתים... ומספרי לשון הרע הרימו הדבר על נס ועשו את ירושלים למרקחה וביזו אותי בכל עבר ופינה ואנכי לא עניתי להם שום דבר כי כל ימי צפיתי להיות חלקי מן הנעלבים ואינם עולבים'.⁶⁰ אין כל ספק שמבחינת לימוד התורה המסורתית והמקובל הנושאים שבהם עסק 'המסדרונה' היו נועזים ביותר. שישה סדרי משנה נבחנו בו מתוך ביקורת היסטורית, וכן נדונו בו שאלות הנוגעות לעריכת התלמודים, כגון האם ראו עורכי התלמוד

שער הספר 'מוסדות תורה שבעל פה'

55 ח' הירשנזון, מוסדות תורה שבעל־פה, ירושלים תרמ"ט, בהקדמה.

56 המסדרונה, א (תרמ"ה).

57 שם.

58 י"ד איינזשטיין, 'תולדות הרב ר' חיים הירשנזון וספריו', אפריון, ה (תרפ"ח), עמ' 4-13.

59 המסדרונה, (תרמ"ו), עמ' רמ.

60 שם, עמ' רמא-רמג.

הבבלי את התלמוד הירושלמי?⁶¹ הירשנזון אפילו הציע רעיונות לפרשנות חדשה ונועות של המשנה.⁶²

בירושלים היה ברור לכול שלא ירחק היום ויוטל על הירשנזון חרם רשמי. בעקבות קשריו עם בני-יהודה, המשכיל החילוני, קשריו ההדוקים עם רבניה הנאורים של גרמניה והתמיכה הכספית שכנראה קיבל מהם, היותו מורה לתלמוד בבית היתומים החדשני של הרצברג ובעיקר פרסומיו מעוררי המחלוקת, עמדו להטיל עליו חרם בפרשת חוקת של שנת תרמ"ז. ברגע האחרון גויסו הפאשא והקונסול הגרמני לעניין, והם אסרו לקרוא את כתב החרם בבית הכנסת הגדול שב'חצר' התורבה. המחרימים נאסרו, אולם הכרזת החרם נתקיימה למרות הכול בבתי הכנסת האחרים של ירושלים, וביום ראשון שלאחר מכן חזרו על הכרזת החרם בלוויית תקיעת שופר ליד הכותל המערבי.⁶³

כמה טרגי הדבר שדווקא בני משפחת הירשנזון, שנולדו בארץ והגו לה אהבה, לא סיימו בה את חייהם. את רוב הגיגיהם ופעילותם הקדישו לשיפור דרכי הלימוד והמחקר ולהנחלתם לבני הארץ. אך דא עקא, היישוב היהודי בארץ-ישראל של אותם ימים עדיין לא היה בשל למהלכים ולשינויים שביקשו לחולל. מנהיגי החברה הירושלמית האשכנזית ביקשו לשמר בקנאות את מסגרות החברה המסורתית הקיימת, ולהתרחק מן המודרנה וההשכלה, גם מזו המתונה שהציעו לה בני משפחת הירשנזון. יצחק הירשנזון, שאת רוב שנותיו הקדיש לחקר כתבי-יד רבניים בספריות במערב אירופה, נפטר בנכר, בלונדון, הרחק מבני משפחתו, בהיותו בן ארבעים ושבע שנים בלבד. ושם גם מקום קבורתו. אולם בכך לא נסתם הגולל על הקשר של המשפחה אל ארץ-ישראל. שתי בנותיו ביססו את אחיות המשפחה בארץ תרתי משמע ונישאו לחקלאים ממושבות העלייה הראשונה. בתו בתיה נישאה לאגרונום יעקב מנוחין, ובתו חנה נישאה לצבי ארקין. על משמעות החידוש הזה בתדמיתה של המשפחה ניתן לעמוד משיחה בין חנה לבין סבתה, שרה ביילה. שרה ביילה ציינה כי היא עצמה יכולה להתהדר בייחוס אבותיה, הואיל ויש במשפחתה מאה דורות של רבנים, ונכדתה ענתה לה בגאווה בלתי מוסתרת כי אכן הגיעה העת שיהיו גם חקלאים במשפחתה. העמקת ההשתרשות של פלג זה של המשפחה בארץ באה לביטוי סמלי וכואב דור אחד מאוחר יותר: הנין-הנכד-הבן מרדכי ארקין נפל חלל על הגנת האוניברסיטה העברית בהר הצופים במלחמת העצמאות בשנת תש"ח,⁶⁴ אוניברסיטה שסבו יצחק היה מהוגי הקמתה.

חיים הירשנזון היה כאמור דמות יוצאת דופן בנופה האנושי של ירושלים יותר מאביו ומאחיו; קודם כול בגלל מגוון פעילויותיו הגדול ובגלל קשריו הבלתי מסויגים עם משכילים ולאומיים.

61 שם (תרמ"ח), עמ' צ-צו.

62 שם (תרמ"ו), עמ' יב. במאמר בשם 'כבוד נשים' קובע שם הירשנזון כי דברי ר' עקיבא במשנה בגטין כי מותר לגרש את האישה 'אפילו מצא אחרת נאה הימנה' (ט, י) מכוונים לא ליופי גופני כי אם 'לאשה נאה הימנה במעשים'.

63 'חנני', 'תנועת ההשכלה בארץ ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ט, עמ' 142-143; א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 296-297.

64 אוסף משפחת הירשנזון, רישומים אוטוביוגרפיים, אצ"מ, AK-43-6.

ואולי עמדה בבסיס כל אלו העובדה שהוא היה ברוך כישרונות, עילוי. לגבי דידם של האורתודוקסים הקנאים הייתה פעילותו משום התגרות בהם, ולכן נידוהו ורדפוהו. גם אשתו, חוה, הטביעה את חותמה על אופייה של המשפחה. את נטיותיה להתחדשות ולפעילות

ציבורית ספגה בבית אביה, ר' שאול בנימין הכהן מרדישקוביץ, שהיה איש ציבור נמרץ ובעל אופקים רחבים ובנו של ר' מאיר שלום הכהן מקרליץ, מתלמידי ר' חיים מוולוז'ין.⁶⁵ כמו מחותנו יעקב מרדכי הירשנזון בשעתו הוא ניסה לשפר את דרכי הנהגת תלמודי התורה בירושלים על ידי הכנסת משטר וסדר. הוא ניסה

למשל לבצע רפורמה בשיטות המימון של ישיבת 'עץ חיים' בירושלים ולהעמיד אותה על בסיס כלכלי יציב, אך נתקל בהתנגדות תקיפה מצד הממסד. גם את הרעיון הכלכלי החדשני למכור שטרי הגרלה

כנדבך כספי נוסף לקיום הישיבה דחו. נראה שחששם של ממוני הכולל הפרושי מהאפשרות שהכהן יתערב גם בתוכני הלימוד בישיבה גרם למחלוקת בינם לבין עצמם ולהדחתו מכל תפקידיו.⁶⁶ בתו, חוה, שגדלה והתחנכה מנעוריה על רוח החדשנות שספגה בבית אביה, הייתה שותפה מלאה לבעלה במאבק למען החייאת השפה העברית, ועסקה בפעילות ציבורית, בעיקר למען מעורבותה של האישה

העבריייה בחיי החברה היהודית בירושלים המתחדשת. מסתבר אפוא כי סבתו ואשתו תרמו לעיצוב השקפת עולמו של חיים הירשנזון באשר למעמדה של האישה בחברה היהודית המודרנית.⁶⁷

בעקבות הנידוי והרדיפות שרדפוהו בירושלים עזב חיים הירשנזון את הארץ בשנת 1897 ועבר לקושטא; הוא כיהן שם כמנהל וכמורה בבית המדרש למורים עבריים. כעבור כשש שנים, כאשר השתתף כציר בקונגרס הציוני השישי בבאזל, נעתר להצעה לכהן כרב באחת הקהילות בניו-ג'רסי שבארצות-הברית. שם המשיך בפעילותו ההגותית הרבנית והציונית. אבל

הרבנית חוה הירשנזון והקדשה עבורה בספרו של בעלה

אומר אני מעשי.

למי אשר (חרית) שלי ושל ספרי זה שלה היא (כתובות ס"ג ע"א).

אשר סיום הכרתיה לא שאלה לנפשה סאומה וכל חפצה היה רק כי אנכי אעסוק בתורה ואחדש חדושי תורה בלי ספריע, ולנדל דור ישרים היא רעיתי הרבנית סרת חוה שרה תחיה בת הרה"צ ר' שאול בנימין הכהן וציל רב דראדישקאווויץ וסיסד התלמוד תורה הראשונה וישיבת עץ חיים כעיה"ק ירושלים תוכביא

והורות להוריה הרה"צ הלז ורעיתו הרבנית הצדקת סרת מרא צפורה נ' ע אשר נטעו בלבה כי רק התורה וחדושי תורה הסה תכלית האדם בחיים, גולת עליות וגולת תחתיות ועליהם נאמר להנחיל אוהבי יש אין יש אלא מציאות נצחי (תוספי הרא"ש ז"ל סוף עוקציון).

65 א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 176.

66 מלאכי (לעיל, הערה 62), עמ' 105-119.

67 ראו לאחרונה: שילה (לעיל, הערה 8), לפי מפתח בנות משפחת הירשנזון.

גם בשבתו בסוף מערב היה לבו במזרח. הוא לא נקלט באופן ממשי בחברה היהודית האמריקנית, והגותו התורנית והציונית לא דיברה אל קהל שומעיו.

לסיכום, משפחת הירשנזון הקדימה את דורה בהבנת הצרכים הרוחניים של החברה היהודית בארץ־ישראל. היא הגיעה לארץ בתקופה שבה החברה היהודית עוד לא הייתה בשלה לשלב את התוכן הישן בכלים חדשים. רק מתוך פרספקטיבה של זמן ומקום אפשר להבחין שורעי הרעיונות שטמנו בני המשפחה ברגביה של אדמת ארץ־ישראל אכן נבטו. כעבור דור או יותר הגיעה גם האורתודוקסיה ברובה המכריע להכרה כי אין אפשרות לחסום את מהלך החיים והתפתחותם, וכי ירושלים אינה יכולה להישאר בקיפאונה בבחינת 'ירושלים של מעלה', מקום מקלט ללומדי תורה בלבד. ירושלים חייבת להשתלב בהתפתחות הראלית והדינמית של החיים הארציים ולהיות גם 'ירושלים של מטה'. ניתן לקבוע ללא היסוס כי מבחינה רעיונית ומעשית כאחד היו בני משפחת הירשנזון ממבשריה של ההשכלה והמודרנה בירושלים.